

Chr. Møllers teologiske udvikling og dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening¹

Flemming Kofod-Svendsen
pastor emeritus, ph.d., forh. folketingsmedlem og minister
kofodsvendsen@gmail.com

Resumé:

Artiklen indledes med en skildring af Chr. Møllers barndom, omvendelse og samarbejde med pastor Trandberg. Møller fulgte Trandberg ind i den frimenighed, han dannede, og forsvarede i et skrift Trandberg og hans dispositioner. Derefter begyndte Møller at læse Rosenius' blad *Pietisten*. Det medførte, at Møller forlod sin mere lovprægede pietisme og fik en klarere forståelse af lov og evangelium. Resultatet blev en teologisk uenighed og senere brud med Trandberg. Derefter gives en sammenlignende fremstilling af forskellige teologiske temaer hos Rosenius og den unge Møller. Dernæst skildres Luthersk Mission og Møller i 1870'erne. Derefter beskrives den begyndende uenighed i 1880'erne. Artiklen giver så en beskrivelse af Møllers teologi som redaktør af *Budskab fra Naadens Rige*. Artiklen slutter med at vurdere den udvikling, der førte til dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening.

Keywords:

Trandbergs teologi. Chr. Møllers teologi. Rosenius' teologi. Uenighed i Luthersk Mission i 1880'erne. Spaltning af Luthersk Mission.

¹ Artiklen er tidligere publiceret som fagfællebedømt artikel i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 126-184. Artiklen er formelt tilpasset *eMissio*, hvilket ses på første side af artiklen. Oversigtskortet i artiklen er lavet af Carsten Hestbech.

Indledning

I denne artikel skal Chr. Møllers teologiske udvikling undersøges. Først hvad mødet med vækkelsespræsten P.C. Trandbergs forkyndelse betød for ham. Dernæst hvilken betydning det havde for Møller, at han kom til at læse Rosenius. Endelig skal det vurderes, om der skete en ændring med Møllers teologi i 1880'erne sammenlignet med 1860'erne.

Chr. Møllers barndom

Hans Christian Møller (1834-1907) var opvokset i Nexø i et fattigt og kirkefremmed arbejdsmandshjem, hvor hverken hans far eller mor "har været omtalt som bevidst troende mennesker".² Dog sagde den ældre Møller om sin mor: "Hun havde fra sit tarvelige Hjem medbragt en vis gammeldags Guds frygt og nogle gamle Bøger. Vi hørte hende ofte at synge gamle Salmer. Hun lærte os de ti Bud, Fader vor, Troesartiklerne og nogle Morgen- og Aftensukke samt hjalp og førte til rette, naar man kom hjem og fortalte, at saaledes var der talet om Jesus. O, hvor en Moders Indflydelse kan være uberegnelig stor! Velsignet være hendes Minde! Fra min tidligste Barndom er saaledes bevaret i min Sjæl en vis Ærbødighed og Ærefrygt for den levende Gud og hans Ord, og fra 7-8 Aars Alderen har man staaet i et vist Bønforhold til ham og bedet ham om baade et og andet og oftest om Syndernes Forladelse".³

Møller har næppe lært meget om kristendom i skolen, eftersom hans lærer var præget af rationalistisk tankegang.⁴ Vi ved ikke, hvad hans konfirmationsforberedelse har betydet for ham, men eftersom hans konfirmationspræst var den højkirkelige Carl August Meyn (1813-1870), har han sikkert fået en konfirmandundervisning med indføring i Bibelen, den lutherske bekendelse, salmebogen og kirkens liturgi.⁵ Den store skolereform i 1814 fik stor betydning for børn fra fattige hjem, idet de både lærte at læse, skrive og regne.⁶

Om sin kristendomsforståelse ikke så længe efter konfirmationen skrev Møller i 1901: "Ved 15-16 Aars Alder formede denne Ærefrygt [omtalt ovenfor] for Gud sig mere som et bestemt Krav i

² Samuel Roswall, *En banebryder* (Hillerød: Dansk Luthersk Forlag, 1985), 31.

³ Chr. Møller, "Lidt fra nogle Møder", *Budskab fra Naadens Rige* 37, nr. 11 (1901), 167.

⁴ Roswall, *Banebryder*, 31-32.

⁵ Paul Nedergaard, *En dansk præste- og sognehistorie*, Københavns Stift, hefte 7 (København: Lohse, 1951), 549. Om Meyn (sognepræst i Poulsker 1839-1847, sognepræst i Bodilsker-Nexø 1847-1857, provst i Rønne 1857-70): Karl M. Kofoed, *Bornholms Kirkehistorie II* (Rønne: Frits Sørensen, 1933), 208-210; Haakon Rabjerg, *Sognekirker og præster i Rønne og Knudsker* (Rønne: Colbergs Eft. Bogtrykkeri, 1944), 127-128.

⁶ Christian Larsen, Erik Nørr og Pernille Sonne, "Da skolen tog form 1780-1850" i *Dansk skolehistorie 2*, redigeret af Charlotte Appel og Ning de Coninck-Smith (Aarhus Universitetsforlag, 2013), 199.

Samvittigheden, og da man for anden Gang i sit Liv beredte sig paa at gaa til Herrens Nadver, føltes dette Krav paa en besynderlig anklagende Maade. Min Teologi var, at man kun turde gjøre Regning paa Syndernes forladelse for Jesu Skyld, naar man selv af yderste Evne havde vogtet sig for Synden og stridt imod den. Og fra den Dag stræbte jeg alvorligt at leve efter min arme Mening syndfri i Tanker, Ord og Gjerninger for da at faa Forladelse for mulige Skrøbeligheder. Ak, man forstod jo ikke, hverken hvad Synd eller Naade er; men sikkert er det, at det blev et uudholdeligt Trælleaag, og jeg resolverede omsider som saa, at Gud, som er god, kunde dog ikke have bestemt Menneskene til et saadant pinagtigt Slaveliv. Og man kjendte intet Sted at gaa hen og faa bedre Oplysning".⁷

Chr. Møllers omvendelse og samarbejde med Trandberg

I 1862 fik Chr. Møller sit åndelige gennembrud. Han blev vakt/omvendt gennem Trandbergs (1832-1896) vækkelsesmøder i Bodilsker og Nexø.⁸ Dermed trådte Møller ind i en ny virkelighed. Allerede den 1. januar 1863 begyndte han som elev på Trandbergs nyoprettede prædikantskole på Lesleregård i Østermarie.⁹ Trandberg så tidligt Møllers store evner og gjorde ham til sin nærmeste medarbejder. Da "Den evangelisk-lutherske Frimenighed på Bornholm" var dannet på Trandbergs initiativ Sct. Hans dag 1863, blev Møller leder af frimenighedens nordlige afdeling med hovedsæde i Allinge. Samtidig fortsatte Møller uddannelsen ved Trandbergs prædikantskole.

Møller forsvarer Trandberg

Fra efteråret 1863 til foråret 1864 skrev Møller sammen med Peder Koefod¹⁰ (1830-1893) en artikelserie med overskriften "Opvækkelse og Frimenighed paa Bornholm" i Grunnets blad *En Røst*

⁷ Møller, "Lidt fra nogle Møder", 167-168.

⁸ Roswall, *Banebryder*, 37-45; Samuel Roswall, "Chr. Møllers forkyndelse", *Budskabet* 121, nr. 6 (1985), 200. Om den bornholmske vækkelse: Karl M. Kofod, *Den bornholmske vækkelsespræst P.C. Trandberg* (København: Lohse, 1925), 85-139; Johannes Esmarch-Jensen, *P.C. Trandberg og den bornholmske vækkelse indtil 1869* (3 mdr.'s universitetsopgave ved Det Teologiske Fakultet i Århus: Husets trykkeri, 1979), 10-21; Birger Pedersen, *Bornholmerne. De satte præg på Luthersk Missions første 150 år* (Fredericia: LogosMedia, 2018), 9-22; Ebbe Kaas, "Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark etableres" i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 82-84. Om Trandbergs teologi og forkyndelse: Flemming Kofod-Svendsen, "Luthersk Missions forhistorie, stiftelse og vækst", *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 43, nr. 01, 2016, 55-78.

⁹ Roswall, *Banebryder*, 43; Birger Pedersen, "Christian Møller", *Jul på Bornholm* 75 (2008), 33; Pedersen, *Bornholmerne*, 23-34. Om Trandbergs visioner for prædikantskolen: Kofod, *Trandberg*, 124-125.

¹⁰ Pedersen, *Bornholmerne*, 45-55.

i *Ørkenen*.¹¹ Artiklerne udkom som bog i 1864 med titlen *Opvækkelse og Frimenighed* med et rosende forord af Trandberg.¹² Skriftet giver et godt indblik i Møllers teologi i 1863-1864.

Koefod og Møller begyndte med at understrege, at når der var opstået modstand mod Trandberg, skyldtes det, at hans forkyndelse havde afsløret, at kritikernes gudsyndelse var falsk og forfængelig. Koefod og Møller påviste så, at det var sket tidligere i kirkehistorien. De roste ikke alene Martin Luther (1483-1546), men også Philipp Jakob Spener (1635-1705) og August Hermann Francke (1663-1727), der havde virket med kraft og iver for at vække liv i de døende masser.¹³

Koefod og Møller fremhævede, at baggrunden for Trandbergs virke på Bornholm i årene 1860-1863 havde været, at kristendommen på øen for størstedelen var uddød og forfalden. Det var mange blevet overbevist om og havde derfor arbejdet alvorligt på at omvende sig og blive kristne i ånd og sandhed. Flertallet havde imidlertid ment, at Trandberg havde tegnet et alt for mørkt og pessimistisk billede af den åndelige situation på øen, og derfor havde de afvist ham. Koefod og Møller sammenlignede så udtalelser af Trandbergs kritikere med Trandbergs egne udtalelser og konkluderede, at kritikerne mente, at bornholmernes kristendom var sand og levende, mens Trandbergs opfattelse var, at de fleste trængte til at blive omvendt til en levende tro på Kristus.¹⁴

Derefter skildrede Koefod og Møller, hvad der hørte til sand kristendom. Da begyndte de med, at vi bliver Guds børn og arvinger til det evige liv i dåben. Derpå tilføjede de, at vi dog ved, at Gud i dåben har taget os til nåde på den betingelse, at vi skulle forsage Djævelen og alle hans gerninger og alt hans væsen og tro på Gud Fader, Søn og Helligånd. Denne tro skal være sand og levende, virket ved Helligånden, og den skal kunne kendes på frugterne: sand kærlighed til Gud og mennesker, lydighed mod Guds bud; kort sagt den må kendes på en oprigtig og alvorlig stræben efter et helligt, Gud velbehageligt liv. Hvis dette ikke er tilfældet med et menneske, hvad hjælper det ham da, at han er døbt; for da har han jo brudt og sveget pagten. Selv om pagten ved Guds trofasthed står fast fra hans side, så har mennesket dog ikke noget gavn af den, men kun så meget desto større ansvar så længe, det glemmer og ringeagter denne hellige pagt. Mennesket er nemlig, når det ikke lever i forsagelse og tro efter dåbspagten, i sit hjerte en hedning, selv om det er døbt; for da elsker, lyder og fortrøster det sig ikke på Gud over alle ting, dets kærlighed og tillid står til skabningen mere end til skaberen; for uden for Gud er alt kun skabte ting, og afguderiets og hedenskabets egentlige væsen

¹¹ Da sproget minder meget om Møllers sprog, må man formode, at Møller er pennefører. I årene 1856-1876 var Grunnet redaktør af Den Evangelisk Lutherske Frikirkes blad *En Røst i Ørkenen*.

¹² P. Koefod og Chr. Møller, *Opvækkelse og Frimenighed*. En Stemme fra den evangelisk-lutherske Frimenighed paa Bornholm (Rønne: Faaes hos Boghandler J. Henriksen, 1864).

¹³ Koefod og Møller, *Opvækkelse*, 9-12.

¹⁴ Koefod og Møller, *Opvækkelse*, 13-14.

består i: ikke i Ånd og sandhed at tilbede den eneste sande Gud; og dette hedenskab hos den døbte er så meget desto værre, fordi han har modtaget den store nådesbevisning af Gud, som den udøbte hedning ikke har. Dåben er ikke et sådant menneske til velsignelse, men meget mere til en desto større forbandelse, indtil det igen ved en sand og grundig omvendelse på ny går ind i sin pagt med Gud. Kun da har den frafaldne velsignelse af sin dåb, og Gud længes også inderligt efter ethvert sådant fortabt barn, som engang har hvilet ved hans faderhjerte (se lignelsen om den fortabte søn, Luk 15,20). Hvis et menneske havde holdt og var blevet i sin dåbspagt, behøvede det selvfølgelig ikke nogen omvendelse.¹⁵ Koefod og Møller understregede så, at havde nogen taget dåbspagten alvorligt, så de virkelig havde satset på at elske Gud og sætte ham på førstepladsen, da havde de erkendt, at det magtede de ikke. Derved havde de måttet indrømme, at de i sig selv var fortabte og fordømte og dermed havde behov for at lytte til og tilegne sig indholdet i Luthers forklaring til den anden trosartikel.¹⁶ Koefod og Møller påviste så med en lang række eksempler, at kun meget få havde holdt dåbspagten på den måde. Derpå tilføjede de, at inden for de sidste 20-30 år var der næppe nogen på Bornholm, der var blevet opvakt ved en af statskirkens præster. Deres konklusion var, at Trandberg havde givet en rigtig beskrivelse af den åndelige situation på Bornholm, og derfor var det nødvendigt at prædike omvendelse, som Johannes Døber og Jesus også havde gjort.¹⁷ Kofoed og Møller uddybede så deres forståelse af omvendelsen ud fra Confessio Augustana (CA) artikel 12, hvor det om boden hedder, ”at faldne kan opnå syndernes forladelse til enhver tid, når de omvender sig, og at kirken bør give sådanne, der gør bod, afløsning. Men boden består i egentlig forstand af disse to dele: den ene er angeren eller den skræk, der er indjaget samvittigheden, når synden er erkendt; den anden er troen, som skabes af evangeliet eller afløsningen, og som tror, at synderne forlades for Kristi skyld, trøster samvittigheden og befrier den fra skrækken. Dernæst bør følge gode gerninger som bodens frugter”.¹⁸ Koefod og Møller understregede så, at der var tusinder af mennesker, der var købt dyrt med Jesu blod, men som ikke blev salige uden omvendelse. Derfor var Trandbergs vækkelsesarbejde så vigtigt.

Om den sande glæde i Gud understregede Koefod og Møller, at den har sin grund i, at mennesket erkender og føler alle sine gode gerningers fuldkomne usselhed og uduelighed, ja at de bedste gerninger er besmittede med synd og så tror sine synders forladelse alene af nåde for Kristi skyld, som apostlen siger: ”Da vi nu er blevet gjort retfærdige af tro, har vi fred med Gud ved vor Herre

¹⁵ Koefod og Møller, *Opvækkelse*, 15.

¹⁶ Koefod og Møller, *Opvækkelse*, 16.

¹⁷ Koefod og Møller, *Opvækkelse*, 21-22.

¹⁸ Koefod og Møller, *Opvækkelse*, 23.

Jesus Kristus” (Rom 5,1), og: ”Alle har syndet og har mistet herligheden fra Gud, og ufortjent gøres de retfærdige af hans nåde ved forløsningen i Kristus Jesus” (Rom 3,24), og: ”For af den nåde er I frelst ved tro. Og det skyldes ikke jer selv, gaven er Guds. Det skyldes ikke gerninger, for at ingen skal have noget at være stolt af” (Ef 2,8-9). Glæden derimod over sine gode gerninger står netop i den stærkeste modsætning til den sande kristne tros fred og glæde.¹⁹

Koefod og Møller forklarede så Trandbergs forkyndelse. Hans præmis var, at mange havde forladt deres dåbspagt, så de ikke levede i tro på Jesus Kristus. Dernæst forklarede de, at Trandberg prædikede omvendelse ud fra den tidligere omtalte artikel 12 i CA i kategorierne bod/anger og tro på syndernes forladelse. Samtidig understregede Trandberg, at også i den omvendte strider kødet imod ånden, så det omvendte troende menneske daglig begår synd af skrøbelighed. Derfor kaldes den omvendte ifølge Trandberg til at leve i daglig omvendelse, hvor den troende erkender og bekender sin synd, føler anger og sorg over synden og beder Gud om tilgivelse.²⁰ Også på de følgende sider forsvarede Koefod og Møller Trandberg over for forskellig fremført kritik.

Anden del af Koefod og Møllers hefte havde overskriften *Frimenighed*. Her blev fremført de samme argumenter mod folkekirken, som Grunnet havde fremført, da han brød med folkekirken og dannede frikirke. Koefod og Møller påpegede blandt andet den manglende kirketugt i folkekirken, det uheldige, ja forkerte i den tætte forbindelse mellem kirke og stat. Det betød, at den verdslige øvrighed havde kompetence til at udnævne præster. Det havde ifølge Koefod og Møller betydet, at mange præster var blevet udnævnt, der ikke kendte bibelsk kristendom. Den udnævnelsespolitik havde fremmet afkristning og verdsliggørelse i Danmark.

Selv om der i begyndelsen var teologisk enighed i Trandbergs frimenighed, kom der hurtigt sociale spændinger i frimenigheden, hvilket hang sammen med Trandbergs hustru. Kort efter, at Trandberg i 1858 var blevet præst i Tjele, blev han kæreste med adelsdatteren Hansine Christiane Gottholdine Lüttichau (1835-1922), datter af kammerherre Hans Helmuth Lüttichau (1804-1857) til stamhuset Tjele og friherreinde Idalia Frederikke Pauline v. Dirckinck-Holmfeld (1808-1892). Hendes familie med moderen i spidsen var imidlertid imod forbindelsen, da Gottholdine Lüttichau burde finde et bedre parti end en bornholmsk bondesøn. Den strenge enkekammerherreinde prøvede på forskellige måder at få datterens forhold til Trandberg ophævet, men da hun erkendte, at det var umuligt, accepterede hun deres ægteskab, men på det vilkår, at de først skulle have to års prøvetid, for at der kunne være fuld sikkerhed for, at det fra begge sider var mere end øjeblikkets forelskelse. I den tid

¹⁹ Koefod og Møller, *Opvækkelse*, 25-26.

²⁰ Koefod og Møller, *Opvækkelse*, 27-28.

måtte de elskende ikke mødes, og for at de to år kunne få et heldigt og godt forløb, skulle de begge indvie sig til intensivt, selvforægtende arbejde i Herrens tjeneste. Trandberg fortsatte som præst, mens Gottholdine Lüttichau besluttede at uddanne sig til diakonisse.²¹ Den 9. november 1863 blev de borgerligt viet på Københavns Rådhus med efterfølgende velsignelse i Grunnets Evangelisk-Lutherske Frikirke.²² Fru Gottholdine Trandberg faldt aldrig til i frimenigheden, hvor hun blev opfattet som en arrogant overklasseperson.²³ Omvendt så hun fra sit adelige miljø ned på mange i menigheden, som hun opfattede som udannede, plumpe og grove uden manerer. Især kom hun i modsætningsforhold til Chr. Møller, der kom fra en lavere social klasse, hvor hans far arbejdede som daglejer på forskellige gårde. Da Møller var 15 år gammel, døde hans far. Møller kom tidligt "ud at tjene" på forskellige gårde, men han trivedes ikke ved landbruget. Han kom så i smedelære, hvor han fik en faglig uddannelse.²⁴ Møller er i alle fremstillinger beskrevet som meget begavet, myreflittig med en enorm arbejdssevne, en jernvilje og et stærkt engagement, en folketaler med stor gennemslagskraft og betydelig taktisk sans, men en stædig, kantet person uden charme, dannelse og naturlig menneskelig venlighed.²⁵ Gottholdine Trandberg var både viljestærk og enormt ambitiøs på sin mands vegne og tålte ikke,²⁶ hvis lægprædikanterne på nogen måde overskyggede hendes mand, der havde en akademisk uddannelse.²⁷

Chr. Møller fortæller om sit liv

Da Chr. Møller i år 1900 udsendte bogen *Hvem var Jesus af Nazaret*, skrev han et motiverende forord, hvor han kort præsenterede sig selv. Han fortalte, hvordan han imod sine egne tanker og planer af Gud var blevet ført ind på en anden bane, idet han ved Guds barmhjertighed fandt fred og håb i Jesus

²¹ Kofod, *Trandberg*, 74-81; L.J. Koch, *Tro og Tjeneste* (København: Lohse 1938), 19-21; Susanne Malchau Dietz, *Køn, kald og kompetencer* (København: Nyt Nordisk, Arnold Busck 2013), 34-37. Det falder uden for denne artikel at redegøre for, i hvilken grad enkeammerherreinde Idalia Lüttechau var aktiv til hos kronprinsesse og senere dronning Louise (1817-1898) 1842 gift med den senere kong Christian IX (1818-1906) at bringe sin datter i spil som kandidat til at komme med i ledelsen af Diakonissestiftelsen, der blev grundlagt 26. maj 1863.

²² Kofod, *Trandberg*, 147; P.G. Lindhardt, "Trandberg, Peter Christian" i: *Dansk Biografisk Leksikon XIV*, redigeret af Sv. Cedergreen Bech (København: Gyldendal, 1983), 668.

²³ Kofod, *Trandberg*, 73-80, 140-190; Pedersen, "P.C. Trandberg – en bornholmsk mønsterbryder", *Jul på Bornholm* 77 (2010), 36-37.

²⁴ Roswall, *Banebryder*, 29-36.

²⁵ G. Dresler: *Lidt om Luthersk Missionsforening* (Kjøbenhavn: Emil Flensborg 1885), 55; Kofod, *Trandberg*, 162-190; Martinus Svaabeck, "Christian Møller", *Arven*, redigeret af Frits Larsen (København: Luthersk Missionsforening 1927), 13-65; Michael Neiiendam, "Møller, Hans Christian" i: *Dansk Biografisk Leksikon X*, redigeret af Sv. Cedergreen Bech (København: Gyldendal 1982), 221-222; Roswall, *Banebryder*, 104-112; Pedersen: "Christian Møller", 36; Pedersen, *Bornholmerne*, 32-33.

²⁶ Koch, *Tro og Tjeneste*, 20; Dietz, *Køn, kald*, 34.

²⁷ Pedersen, "P.C. Trandberg", 40.

Kristus, som siden i nåde og trofasthed havde ført og bevaret ham.²⁸ Derpå tilføjede Møller, at han siden i omtrent 37 år havde søgt at forkynde Jesu Kristi evangelium.²⁹ Endelig fortalte han, at han i de sidste 35 år havde redigeret et blad.³⁰

I 1901 udsendte Møller et skrift, hvor han fortalte om sin tjeneste: Han havde for mere end 38 år siden – nytårsdag 1863 – påbegyndt en tjeneste for at vidne om sin Frelser, som betød mere for ham end alt andet. Han havde hustru og børn og var glad for sit gode arbejde. Han havde aldrig forlangt eller modtaget penge for sit forkyndende arbejde. Han gik ind i tjenesten dels på grund af et ydre kald, men især fordi han var overbevist om, at Kristus havde kaldet ham. Da han fik C.O. Rosenius' (1816-1868) skrifter på dansk, blev de flittigt læst, og de var ud over Bibelen den egentlige ledestjerne for arbejdets åndelige kurs.³¹

I 1901 fortalte Møller i Skjern ved missionshusets 25 års jubilæum for tredje gang sin "selvbiografi". Han skildrede da, at det var 39 år siden, han var blevet kaldet til at være missionær, det vil sige et sendebud i Ordets tjeneste. Samtidig tilføjede han, at han dengang ikke selv havde fred med Gud, men levede i håbet om, at der måtte ske noget med ham.³² Dernæst beskrev Møller sin langfredagsoplevelse i 1864. Indholdet i den var, at Møller nu indså og erkendte, at evangeliet var budskabet om, at Kristus var død for os, mens vi endnu var ugudelige, det vil sige, før vi var blevet fromme.³³ Møller erkendte, at han ikke ved den lejlighed havde fået megen indsigt i evangeliet, men den oplevelse blev alligevel "et dyrebart holdepunkt", som han ikke siden havde sluppet. Det meget overraskende er, at denne langfredagsoplevelse overhovedet ikke er omtalt de to første gange, Møller fortalte sin "selvbiografi". Hvorfor kom Møller i 1901 pludselig i tanke om en langfredagsoplevelse, som han ikke havde omtalt tidligere? Dertil føjede Møller, at han kort tid efter fik nogle af Rosenius' skrifter på svensk, og derved fik han lidt mere lys over og kundskab til forsoningens store hemmelighed.³⁴ Det rigtige er, at Møller i efteråret 1864 første gang fik nogle årgange af *Pietisten*, som læsningen af gav ham den evangelieforståelse, som han skulle have fået allerede Langfredag

²⁸ Chr. Møller, *Hvem var Jesus af Nazaret?* (Rønne: "Budskabet", 1900), 5-6. Møller må her henvise til sin omvendelse i 1862.

²⁹ Møller, *Hvem var Jesus*, 6. De 37 år må henvise til, at Møller i 1863 begyndte på Trandbergs prædikantskole og senere på året blev frimenighedspræst hos Trandberg.

³⁰ Møller, *Hvem var Jesus*, 6. Møller havde redigeret og udgivet *Budskab fra Naadens Rige* siden 01.01.1865.

³¹ Chr. Møller, *Aabent Brev til Hr. Indremissionssekretær Pastor Hansteen*, Christiania (Rønne: "Budskab fra Naadens Rige" 1901), 10-11.

³² Møller, "Lidt fra nogle Møder", *Budskab fra Naadens Rige* 37, nr. 11 (1901), 168.

³³ Møller, "Lidt fra nogle Møder", 168.

³⁴ Møller, "Lidt fra nogle Møder", 168. Jeg ejer de skrifter af Rosenius, som Møller henviste til, og hvori han med sin håndskrift har skrevet "1864". Det drejer sig om følgende årgange af *Pietisten*: Bind I indeholdt *Pietisten* årgangene 1842-1844, genoptrykt og samlet i et bind i 1857; bind II indeholdt *Pietisten* årgangene 1857-1859 genoptrykt og samlet i et bind i 1863.

1864, før han kendte Rosenius. Det bør tilføjes, at da Møller for tredje gang fortalte sin selvbiografi, og da tilføjede historien om sin langfredagsoplevelse, tog han indledningsvis, som det ældre menneske han var blevet, et forbehold om sin hukommelse.³⁵ Men det forbehold for Møllers svigtende hukommelse har historieskriverne tilsyneladende ganske overset, idet denne langfredagsoplevelse har fået en bred omtale i historieskrivningen.³⁶ Man kan også konstatere, at som årene er gået, er den såkaldte langfredagsoplevelse blevet tillagt stadig større betydning. Da Frits Larsen omtalte langfredagsoplevelsen i 1943, beskrev han først, hvordan Møller ved et besøg i København fik Rosenius' blad *Pietisten*, og ved læsningen af det blad fik Møller sin nye klare evangelieerkendelse, som manifesterede sig i Møllers langfredagsoplevelse.³⁷ Larsens fremstilling er saglig korrekt, idet Møller først læste Rosenius og derefter fik den evangelieforståelse, som langfredagsoplevelsen udsiger. Men problemet er, at Møller fik Rosenius årgange af *Pietisten* efteråret 1864, og Langfredag er jo nok også i 1864 faldet om foråret, og det er Langfredag 1864, Larsen omtaler.

Det er meget overraskende i Chr. Møllers tredje udgave af sin selvbiografi at læse, at han mente, at han ikke havde haft fred med Gud, da han begyndte sin gerning som missionær. I de to andre erindringsskildringer kan man ikke læse hans fremstilling anderledes, end at han kendte Gud, frelsen i Jesus Kristus og havde fred med Gud, da han stillede sig til rådighed for Guds kald. Når man læser Kofoed og Møllers skrift *Opvækkelse og Frimenighed* fra 1863/1864, kan man ikke få anden opfattelse, end at begge forfattere kendte Gud og nåden i Kristus. Det er skrevet godt et år efter Møllers omvendelse. Skriftet udtrykte stor respekt for Trandberg, ja næsten hengivenhed. Man får også det klare indtryk, at begge forfattere har lært Gud at kende og modtaget evangeliet af Trandberg. Skriftet udviste stor åndelig modenhed og bragte centrale skriftsteder fra Romerbrevet og Efeserbrevet, selv om man enkelte steder kan fornemme, at forfatterne har været ret nye i troen.

Møllers selvkritik

³⁵ Møller, "Lidt fra nogle Møder", 162.

³⁶ Martinus Svaabeck, Andreas Rønne og Christian Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade skrevet af nogle af Foreningens Venner* (Rønne: Luthersk Missionsforening, 1922), 5; Svaabeck, *Møller*, 24; Kofod, *Trandberg*, 154; Kofoed, *Kirkehistorie*, 164; Frits Larsen, Carl Poller og L.F. Christiansen, *Luthersk Missionsforening gennem 75 aar* (København: Luthersk Missionsforening, 1943), 11; Frode Thorngreen (red.), *På Ordets grund* (Hillerød: Dansk Luthersk Forlag, 1968), 23; Esmarch-Jensen, *Trandberg*, 38; Roswall, *Banebryder*, 50-51. Men det er tankevækkende, at af de tre selvbiografier, som Chr. Møller har udarbejdet, er langfredagsoplevelsen kun omtalt en gang.

³⁷ Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening gennem 75 aar*, 11.

Fra 1. januar 1865 begyndte Møller at udgive bladet *Budskab fra Naadens Rige*,³⁸ som fra begyndelsen blev præget af Rosenius' kristendomsforståelse i Møllers gengivelse. I de to første numre i 1866 havde Møller en længere artikel med overskriften *Hvad skulle vi prædike? Hvad skulle vi høre? Hvorledes staae vore Sager?*³⁹ Her skrev Møller blandt andet, at han i cirka to år havde prædiket "noget forfærdeligt Tøi" fordi han ikke kendte lovens åndelige krav på det indre menneske og heller ikke den uforskyldte nåde i Kristus.⁴⁰

Dette indlæg gjorde Trandberg både skuffet, bedrøvet og vred.⁴¹ Trandberg forstod Møllers ord om, at han havde forkyndt "noget forfærdeligt Tøi" ikke alene som en selvkritik, men tillige som en kritik og afvisning af Trandbergs forkyndelse og undervisning, ja som en kritik og afvisning af hele den vækkelsesbevægelse på Bornholm, som Trandberg stod som leder af. Ifølge Trandbergs overbevisning og selvforståelse havde Gud direkte grebet ind i hans liv og kaldet ham til en tjeneste på Bornholm. Trandberg så sig selv som Guds udvalgte redskab til vækkelsen på Bornholm.⁴² Trandberg beskrev så i det åbne sendebrev, hvordan Møller siden 1864 i breve og på anden måde havde forsøgt at påvise mangler ved Trandbergs forkyndelse og arbejde.⁴³ Dette fik Trandberg til at aflægge et selvvidnesbyrd, hvor han betegnede sig selv som en "arm, stakkels Synder, fortabt og fordømt i mig selv – men dog en Troende, et Guds Barn, frelst af Naade for Jesu Skyld".⁴⁴ Derefter gennemgik han i følelsesladede vendinger sit kald og sin tjeneste på sin fødeø med Guds Ord. Som prædikant havde han ønsket at prædike Kristus som forsoner. Alt dette havde Møller nu ødelagt ved at fremstille Trandberg som en "der staaer udenfor Naadestanden".⁴⁵ Trandberg vedgik, at der havde været mangler i hans forkyndelse og tjeneste, men det var ødelæggende, når Møller frakendte "et

³⁸ I åbningsartiklen "Hvad er den egentlige Hensigt og Mening med dette Blad", *Budskab fra Naadens Rige* 1, nr. 1 (1865) blev der redegjort for bladets formål. Det skulle være et opbyggeligt blad, hvor forkyndelsen af synd og nåde stod i centrum. Det var meningen, at Trandberg lejlighedsvis skulle levere bidrag. I Kofod, *Trandberg*, 162 fortælles, at Trandberg var optaget af sammen med Møller at starte et nyt blad, dels for at medlemmerne i hans frimenighed ikke skulle påvirkes så meget af N.P. Grunnet (1827-1897) gennem hans blad *En Røst i Ørkenen*, og dels for at prøve at bryde alliancen mellem Grunnet og Møller. Kofods fremstilling støttes af Niels Eric Grunnet (født 1932 og oldebarn af N.P. Grunnet), *Den evangelisk-lutherske frikirke i Danmark. Dens oprettelse i 1855 og dens historie indtil 1897* (Kirkehistorisk speciale ved Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, privattryk 1960), 45.

³⁹ *Budskab fra Naadens Rige* 2, nr. 1 og 2 (1866), 1-14 og 17-32.

⁴⁰ Chr. Møller, "Hvad skulle vi prædike? Hvad skulle vi høre? Hvorledes staae vore Sager?", *Budskab fra Naadens Rige* 2, nr. 1 (1866), 7-8.

⁴¹ 21.08.1866 udsendte P.C. Trandberg, *Aabent Sendebrev til Udgifveren af "Budskab fra Naadens Rige"* (København: S. Triers Bogtrykkeri).

⁴² Da Trandberg i 1877 fratrådte som valgmenighedspræst (tidligere frimenighedspræst) på Bornholm, holdt han tre taler, hvor han gav sin fremstilling og tolkning af vækkelsen på Bornholm og sin egen rolle i den. I den ene tale beskrev han, hvordan Gud konkret havde kaldet ham til at virke på Bornholm. I begyndelsen havde han prøvet at unddrage sig Guds kald, men Gud blev ham for mægtig. P.C. Trandberg, *Til Vejledning. Tre Taler i Anledning af Fratrædelsen af mit Embede som Valgmenighedspræst* (Rønne: Colberg, 1878), 33-34.

⁴³ Trandberg, *Sendebrev*, 13, 22.

⁴⁴ Trandberg, *Sendebrev*, 23.

⁴⁵ Trandberg, *Sendebrev*, 23.

Guds Barn Naades-Samfund med Gud".⁴⁶ Trandberg gentog så i nye vendinger, hvordan han havde ønsket at formidle Guds ord, og denne tjeneste havde Møller underkendt.⁴⁷

Trandberg havde også flere polemiske udfald i sit åbne sendebrev. Først kritiserede han sætningen "Verden i Kristo retfærdig er vorden", idet han understregede, at et menneske retfærdiggøres ved tro på Kristus. Et menneske, der ikke er iført Kristi hvide retfærdigheds dragt, kan man ikke betegne retfærdigt. Dog vedstod Trandberg, at han da godt kunne forstå hensigten med sætningen, nemlig at Guds nåde er beredt for os, før vi tager imod den. Trandberg erklærede sig enig i sætningen: "Alting er rede, kommer til Bryllup".⁴⁸ Derefter kom Trandberg med en sætning om Møller og hans tilhængere, som stadigvæk bliver citeret, selv om Trandberg ikke leverede den nødvendige dokumentation for sin påstand.

"Det er formasteligt at bede, at Gud vil være os naadig; thi han er os naadig" – ogsaa denne forskruede Sætning har man hørt fra denne Kant; forfærdeligt! altsaa: det skulde være formasteligt at bede Tolderens Bøn: "Gud vær mig Synder naadig!" ja! Enkelte have ogsaa for fuldt Alvor spurgt, om det egentlig var nødvendigt at bede i Fadervor: "Forlad os vor Skyld!" – "Gud er Dig lige naadig, enten Du horer, drikker, stjæler, eller Du i Andagtsluer ligger paa dine Knæ og beder"⁴⁹ – saaledes prædikes der; afskyeligt! man forstaaer vel, hvad Meningen skal være; det er at udtrykke den høie, vidunderlige Tanke om Guds Naades Uforanderlighed; men hvilken raa, ublu, skammelig Udtryksmaade for denne Tanke, og hvor tillokkende for Kjødets Børn! – "Ogsaa efterat Du er bleven Troende bliver Dit Hjerte lige ondt, raaddent, vederstyggeligt, urent" – dette er især et Yndlingsthema i Forkyndelsen, uden at i Almindelighed den tilbørlige Forklaring eller Advarsel er tilføiet; hvorledes? er der da ikke i den Troende "et nyt Menneske, som er skabt efter Gud i Sandhedens Retfærdighed og Hellighed", som er delagtig i den guddommelige Natur, som efter Villiens Grundretning ikke gjør Synd, ikke kan synde, et nyt Menneske med et nyt Hjerte, hvori Jesus boer? gjælder ikke mere Herrens Ord til Profeten: "Jeg vil give Eder et nyt Hjerte og give en ny Aand inden i Eder; jeg vil borttage det Steenhjerte af Eders Kjød og give Eder et Kjødhjerte" (Ezek. 36,26).⁵⁰

⁴⁶ Trandberg, *Sendebrev*, 23.

⁴⁷ Trandberg, *Sendebrev*, 23-25.

⁴⁸ Trandberg, *Sendebrev*, 36.

⁴⁹ Elith Olesen omtalte sætningen ret fyldigt i sin doktordisputats *De frigjorte og trællefolket* (Frederiksberg: Anis, 1996), 209-210 uden at omtale Trandbergs manglende dokumentation.

⁵⁰ Trandberg, *Sendebrev*, 36-37.

Flere af de kritikpunkter, Trandberg rettede mod Møller, genfinder man i den skarpe kritik, som i de følgende år blev rettet mod Møller og Luthersk Missionsforening.⁵¹ I nogle tilfælde er Trandbergs skrift kilden til den senere fremførte kritik. I sit åbne sendebrev frarådede Trandberg Møller at oversætte og udgive Rosenius på dansk. Ganske vist var der mange evangeliske sandheder hos Rosenius, og han ønskede Rosenius læst af dem, der var rodfæstet i et evangelisk luthersk syn på dåben. Men Trandberg fandt, at dåben, til trods for en god beskrivelse af den i en selvstændig artikel, i det samlede værk havde en alt for tilbagetrukket plads. Fordi dåben ikke var fundamentet i Rosenius' kristendomsforståelse, kunne Trandberg ikke anbefale en udgivelse af hans samlede skrifter. Trandberg havde også et par andre kritikpunkter, blandt mente han, at Rosenius tegnede et for pessimistisk billede af mennesket efter syndefaldet.⁵² Da Trandberg i 1877 holdt sine afskedstaler til sin valgmenighed, indrømmede han, at han burde have bakket op bag udgivelsen af skrifter af Rosenius, da Gud havde givet Rosenius en særlig nådegave til især at fremstille indholdet i forsoningen og den uforskyldte nåde, hvad den unge menighed havde haft brug for at blive rodfæstet i.⁵³

Ingen kan i dag vide, hvordan Møllers hjerteforhold har været til Kristus i de få år efter sin omvendelse, da han var i Trandbergs tjeneste. Men der er ikke tvivl om, at Møller efter læsning af Rosenius anså sig selv for i Trandberg perioden at have været en lovtræl, der ikke kendte livet i Kristus. Møllers vurdering var, at han hos Trandberg ikke havde hørt en forkyndelse, der formidlede det frigørende evangelium. Den forståelse, at Trandberg manglede evnen til at forkynde det frelsende evangelium, har været den bærende i Luthersk Missionsforening og Evangelisk-Luthersk Missionsforenings historieskrivning om Trandberg. Chr. Lodahl har for eksempel udtrykt det sådan: "Mange menneskers samvittighed blev vækket ved Trandbergs forkyndelse, men frihed i samvittigheden fra lovens vilkår opnåede de ikke".⁵⁴ En mere nuanceret fremstilling af Trandberg som prædikant har Hans Erik Nissen (1938-2016) givet, hvor Nissen understregede, at ved Trandbergs forkyndelse "bekendte mange deres synder, og hjerterne fandt fred ved Jesus".⁵⁵

⁵¹ Flemming Kofod-Svendsen: "Kritik af Luthersk Mission efter stiftelsen", *Kirkehistoriske Samlinger* (2016), 163-182.

⁵² Trandberg, *Sendebrev*, 5-8.

⁵³ Trandberg, *Taler*, 62-63.

⁵⁴ Christian Lodahl, "Evangelisk luthersk Missionsforening – oprindelse og berettigelse" i *Med Gud og hans venskab* redigeret af Anders Storgaard-Andersen, Peder Mikkelsen og Paul Otto Kjølner (Rønne: Evangelisk luthersk Missionsforening, 1992), 11; jævnfør Luthersk Missionsforening, *Vort Svar paa Asschenfeldt Hansens angreb paa Luthersk Missionsforening i "Kirkehistorie for Menigheden"* (Rønne: Luthersk Missionsforening 1911), 21; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 7; Svaabeck, "Christian Møller", 29; Evangelisk-Luthersk Missionsforening, *Mindeskraft*, 3-10; Thorngreen (red.), *På Ordets grund*, 31.

⁵⁵ Hans Erik Nissen, "P.C. Trandberg – Vækkerrøsten, der døde ensom og skuffet", *Budskabet* 111, nr. 2 (1975), 9.

Samtidige kilder siger også, at mange fik åndelig liv og fred med Gud ved Trandbergs forkyndelse.⁵⁶ Læser man Trandbergs prædikener og traktater, er man ikke i tvivl om, at han havde fået evangelistens nådegave. Han var en markant lov-, bods- og omvendelsesprædikant, men selv om han ikke var en stærk forsoningsprædikant, så lød der også fra ham et klart langfredags- og opstandelsesbudskab. Efter min vurdering fokuserede han imidlertid så stærkt på den enkeltes omvendelse og efterfølgelse i sin forkyndelse, at det har ført Møller og måske andre ind i lovtrældom. Andre har imidlertid hørt Trandberg sådan, at de er kommet til en frigørende tro på Jesus Kristus som deres frelser.⁵⁷

Møller og Rosenius

I dette afsnit vil nogle centrale temaer hos den unge Møller blive sammenlignet med tilsvarende temaer hos Rosenius.

1. Retfærdiggørelse

Hvordan så Rosenius på spørgsmålet om verdens retfærdiggørelse? Det har han behandlet i to artikler i *Pietisten* i henholdsvis 1844 og 1862. I begge tilfælde var det for at forklare og undgå misforståelser. I 1862 møder man den modne Rosenius' fremstilling.

Kristus har i sin forsoningsdød båret og borttaget hele verdens synder, han har virkelig stået i vort sted over for Gud, har udstået vor død og er opstået til vor retfærdighed. Derfor, da Han i sin opstandelse blev "retfærdiggjort" fra verdens synder (1 Tim 3,16), blev verden også i Ham retfærdiggjort fra synderne, det vil sige verdens synder var forsonede, borttagne, udslettede, Guds retfærdighed var tilfredsstillet, som Gud havde sagt hos profeten: "Jeg fjerner dette lands skyld på én dag" (Zak.3,10). Også de vantroes synder er udslettede af Kristus, også deres skyldbrev er naglet til korset, også de er indesluttet i Hans forsoningsdød og Hans opstandelse [...]. I denne betydning af ordene er hele verden retfærdiggjort i Kristus, det vil sige dens synd er borttaget, dens retfærdighed er tilvejebragt.⁵⁸

Samtidig var Rosenius meget bevidst om, at dermed var alt i Bibelen ikke sagt. Han stillede spørgsmålet:

⁵⁶ N.P. Grønbech "Den aandelige Livsbevægelse paa Bornholm", *Den indre Missions Tidende* 19, nr. 5 (1872), 65-73.

⁵⁷ En mere omfattende analyse af Trandbergs teologi og forkyndelse: Flemming Kofod-Svendsen, "Luthersk Missions forhistorie, stiftelse og vækst", *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 43, nr. 1 (2016), 57-62.

⁵⁸ C.O. Rosenius, "Werlden i Jesu rättfärdig är worden", *Pietisten* 21, nr. 4 (1862), 60-61. Teksten er en sproglig bearbejdelse af oversættelsen i: N.O. Rasmussen *C.O. Rosenius Guds udvalgte redskab* (Holbæk: Evangelisk-Luthersk Missionsforening, 1979), 71-72.

Men hvordan skal vi nu forstå dette, nemlig at Skriften lærer, at alle verdens synder er ”borttaget på en dag”, forsonede og udslettede, så verden i den betydning af ordet blev retfærdiggjort, og at Skriften på den anden side lige så bestemt lærer, at hvert enkelt menneske må komme til omvendelse, ”bättring” og tro på Kristus, for at blive retfærdiggjort og salig, eller ellers blive fordømt?⁵⁹

Som svar på det spørgsmål henviste Rosenius blandt andet til Jesu lignelse om den fortabte søn. Den viser os, at faderens hjerte var fyldt med kærlighed og forbarmelse, selv da sønnen var langt borte i det fremmede land. Den bedste klædning var allerede parat og ventede kun på sønnens hjemkomst. Men den fortabte søn ville ikke få nogen gavn og glæde af al denne faderens kærlighed, og han ville ikke blive iklædt den ypperste klædning, før han kom tilbage i faderens favn. Af disse Kristi ord lærer vi,

hvad der nu står tilbage, for at et menneske kan blive saligt: Mennesket er visselig genløst, forsonet, befriet fra sine synder over for loven, men det er ”dødt”, det må ”blive levende igen”; det der er borte fra Gud, det må komme tilbage – det kan ikke leve i himmelen uden at blive ”født ovenfra”, ”født af Gud” – Gud har ”forligt verden med sig selv”, men det, som nu står tilbage, lyder sådan: ”Lad jer forlige med Gud” (2. Kor. 5,19-20).⁶⁰

På spørgsmålet om man skal bruge udtrykket ”Verden i Jesus retfærdig er vorden” manede Rosenius til stor forsigtighed. For det første fordi udtrykket ikke er bibelsk i den betydning, at det ordret står i Bibelen. I Bibelen bruges ordene ”retfærdiggjort” og ”retfærdig” alene om de troende, og ikke om de vantro. For det andet fordi udtrykket flere steder er blevet misforstået, når det ikke er blevet grundigt forklaret. Rosenius skrev til sidst om et eksempel, der lå 30 år tilbage, hvor nogle vakte i Nordsverige ud fra udtrykket ”verden i Jesus retfærdig er vorden” havde draget den slutning, at det var unødvendigt at prædike omvendelse, eftersom hele verden var retfærdig og salig.⁶¹

Med denne forsigtighed og disse nuancer talte den unge Møller ikke. I de første årgange af *Budskab fra Naadens Rige* fastholdt Møller i markante vendinger en verdensretfærdiggørelseslære.⁶² Da der kom offentlig kritik af Luthersk Missionsforening herunder sætningen ”Verden i Jesus

⁵⁹ Rosenius, ”Werlden i Jesu rättfärdig är worden”, 62.

⁶⁰ Rosenius, ”Werlden i Jesu rättfärdig är worden”, 62; jævnfør Rasmussen *Rosenius*, 69-73; Finn Rønn Pedersen *C.O. Rosenius og læren om universel retfærdiggørelse* (København: Nemalah 3-4, 1990), 107-171.

⁶¹ Rosenius, ”Werlden i Jesu rättfärdig är worden”, 63.

⁶² Se for eksempel Chr. Møller ”Om Faldet i Adam og Opreisningen i Christo” *Budskab fra Naadens Rige* 3, nr. 9-11 (1867), 129-158, 161-173.

retfærdig er vorden"⁶³, udsendte Luthersk Missionsforening et forsvarsskrift forfattet af Møller.⁶⁴ Om sanglinjen "Verden i Jesu retfærdig er Vorden" hed det: "I sig selv som Sag tro vi ei alene, at den er evig Sandhed, men at den er selve Bibelens Hovedsandhed og Grunden i hele Kristi Evangelium."⁶⁵ Det kan virke overraskende, at Luthersk Missionsforening i et svarskrift på et angrebsskrift, hvor sanglinjen blev stærkt kritiseret og fordrejet, bragte samme sanglinje som et centralt dogmatisk udsagn uden at inddrage de mange klargørende og præciserende bemærkninger, som Rosenius tidligere havde understreget. Selv om der næppe var den store saglige uenighed mellem Rosenius og Møller, er dette et af flere eksempler, der viser den store forskel på Rosenius smidige og diplomatiske og Møllers kantede og unuancerede fremtræden.

2. Syndefald og menneskesyn

I sin artikel *Syndafallet och dess följder* er Rosenius med rette optaget af at skildre, at som følge af syndefaldet forsvandt menneskets oprindelige uskyld. Ved faldet tabte vi Guds billedet (Ef 4,24; Kol 3,10). I stedet for Guds billede kom den syndige Adams billede. Adam fik en søn, "der lignede ham og var et billede af ham" (1 Mos 5,3). Men Rosenius skrev så: "Guds afbild både i förstånd og hjerta – allt var förswunnet. Och i dess ställe hade i deras sinne inkommit ett grufweligt djefwulsbeläte, förskräckelse för Gud, skygghet och afwoghet, samt en grufwelig förwirring i tankarna, blindhet och alakheth i hjertat. [...]. Nu har ormasäden så fått rum i våra hjertan, att wi af blotta naturen hafwa begärelse just til det, som förbjudes oss".⁶⁶ I de formuleringer var Rosenius stærkt afhængig af Luther.⁶⁷ Rosenius tænkte ligesom Luther, at det afgørende er, at Gud taler sit ord til mennesket. For Rosenius bestod gudbilledligheden i troens rette gudsforhold. Derfor er det klart, at syndefaldets følger blev katastrofale. Mennesket lyttede til Djævelen i stedet for til Gud.

⁶³ Det skete for eksempel i pastor Chr. L. Nielsens skrift, *Om den nye saakaldte "evangeliske" Forkyndelse*. Et Par Ord henvendte navnlig til Tikjøb Pastorat (København: Fr. Bertelsen, 1870), 7-8. Senere kom der yderligere kritik af sanglinjen "Verden i Jesus retfærdig er vorden".

⁶⁴ Luthersk Missionsforening, *Et Gjenmæle i Anledning af Pastor Nielsens Angreb* (Rønne: Luthersk Missionsforening, 1870). Skriftet fremtræder anonymt, men ifølge Roswall, *Banebryder*, 93, var Møller forfatteren.

⁶⁵ Luthersk Missionsforening, *Gjenmæle*, 19.

⁶⁶ C.O. Rosenius "Syndafallet och dess följder" *Pietisten* 10, nr. 5 (1851), 73-75.

⁶⁷ Det fremgår blandt andet af Luthers ord i WA 24, 153, 14, som står i Regin Prenter, *Skabelse og genløsning*. 2. udgave (København: G.E.C. Gad, 1955), 300. Rosenius' afhængighed af Luther kommer især klart frem, når man foretager en sammenlignende læsning af Rosenius med Luthers udlægning af syndefaldsberetningen i Luthers kommentar til Første Mosebog (WA 42, 106-176) gengivet i Martin Luther, *Verker i udvalg* ved Sigurd Hjelde, Inge lønning og Tarald Rasmussen bind VI (Oslo: Gyldendal Norsk, 1983), 240-333. Se også Martin Luther, *Udførlige Udlæggelse af første Mosebog* (Christiania: Alb. Cammermeyer 1883), 108-180; Martin Luther, *Første Mosebog* bind 1. Oversat og tilrettelagt, Finn B. Andersen (København: Books on Demand GmbH, 2018), 82-135.

Møller gjorde meget ud af at skildre syndefaldets dybder.⁶⁸ Men han nøjedes ikke med Bibelens ordvalg: "I skyld har jeg været, fra jeg blev født, i synd, fra min mor undfangede mig" (Sl 51,7); "Det, der er født af kødet, er kød" (Joh 3,6); "Der er ingen retfærdig..... Guds frygt har de ikke for øje" (Rom 3,10-18); "Jeg elendige menneske! Hvem skal fri mig fra dette dødsens legeme?" (Rom 7,24); "Jer der var døde i jeres overtrædelser og synder" (Ef 2,1); "I vort køds begær gjorde vi, hvad kødet og sindet ville, og vi var af natur vredens børn ligesom de andre" (Ef 2,3). Møller skrev også,⁶⁹ at som følge af syndefaldet, "hvorved Mennesket baade faldt under Guds retfærdige Straf og tillige tabte sin guddommelige Natur, blev [mennesket] tvertimod delagtig i Djævelens Natur, blev 'den Ondes Sæd' (Ef. 1,4; Joh. 8, 44), blev ligesom Djævelen fjendtlig imod Gud (Rom. 8,7) blev en åndelig Dødning, stinkende for Gud".⁷⁰ Ordvalget "stinkende for Gud" gentog Møller og fortsatte: "Denne 'stinkende' Vederstyggelighed, hvoraf hele vort aandelige Væsen efter Faldet bestaar, netop er Djævelens Værk, at det har sit Udspring fra ham, er hans egen Natur, eller med andre Ord, at det netop er selve Djævelens Væsen, som han ved Syndefaldet fik indplantet i Mennesket – thi hvad er Synden om ikke Djævelens Væsen, og hvad er Djævelens Væsen, om ikke Synden i os?"⁷¹

Møller fortsatte: "Nu er det meest fremtrædende Hovedtræk af dette Djævelens Væsen eller Sæd i vor Natur en forskrækkelig Selvtillid, Selvbetydning og Selvforgudelse, lige siden Mennesket efter Djævelens Prædiken vilde 'blive ligesom Gud', og dette viser sig især deri, at ville udføre det største af alle Værk, nemlig frelse sig selv og ingenlunde lade alle sine Bestræbelser og al sin Værdighed fordømmes som stinkende for Gud og da som en ødelagt Tigger modtage Liv og Salighed af Guds Barmhjertighed".⁷²

⁶⁸ Anti-diabolos, *Er Daabspagten Veien til Himlen, eller er Kristus Veien?* (København: Th. Michaelsen&Tilje, 1867). Anti-diabolos er pseudonym for Chr. Møller.

⁶⁹ Også på reformationstiden drøftede man indgående menneskets syndefordærv. En af Luthers disciple Matthias Flacius (1520-1575) udviklede en lære, hvor han satte lighedstegn mellem synden og menneskets natur. Ifølge Flacius medførte syndefaldet, at ikke alene Guds billede i mennesket gik tabt, men også at Guds billede blev erstattet med Satans billede. Det medførte ifølge Flacius, at menneskets natur blev syndig. Luther og de andre reformatorer tog et opgør med Flacius' lære om menneskets syndighed. De kritiserede, at Flacius var så optaget af at begrunde og uddybe arvesynden, at han stod i fare for at sige, at Gud har skabt det onde. De præciserede derfor, at fordi Gud er skaber af alle ting, så er menneskenaturen i og for sig god. Synden er ikke fra Gud, men den er fra Satan, og den har gennemtrængt mennesket og har fået magt over det, men det betyder ikke, at menneskets skabte natur er ond. Den klassiske lutherske opfattelse, som også calvinismen viderefører, er derfor, at synden gennemtrænger menneskets natur, ligesom ilden gennemtrænger glødende jern. Jernet og ilden er ikke det samme, men ilden gennemtrænger jernet og kan ikke skilles fra det. Selv om Flacius ønskede at forsvare den ægte lutherske lære om syndefaldet, gav han læren en sådan radikal udformning, at der blev kastet en skygge af vranglærer over Flacius: Bengt Hägglund, *Teologins Historia* (Stockholm: Liber, 1981), 251; Arne Helge Teigen, *Ny-kalvinisme. En orientering* (Oslo: Aguila, 2014), 69.

⁷⁰ Anti-diabolos, *Daabspagten*, 2.

⁷¹ Anti-diabolos, *Daabspagten*, 22.

⁷² Anti-diabolos, *Daabspagten*, 24.

Det er vigtigt at føre klar tale om syndefaldets følger, så vi understreger, at ved faldet mistede vi Guds billedet, vi elsker ikke længere Gud, vi har heller ikke evnen til at opfylde Gud lov efter dens dybeste hensigt. Vi mennesker har også mistet den frie vilje. Vi er blevet syndens trælle (Joh 8,34). Med synden er døden kommet ind i verden, både den åndelige død, den legemlige død, og den evige død, som følger efter døden for de mennesker, som ikke bliver frelst. Men jeg savner hos Rosenius og især hos Møller, at de klarere havde understreget, at det, de beskrev, var mennesket, som det er i Guds øjne, og de så havde tilføjet, at et menneske kan være anderledes i andre menneskers øjne og bedømmelse. Her er alle mennesker ikke mordere, terrorister og slyngler. Mange mennesker udfører et selvopofrende og værdifuldt arbejde for deres medmennesker. Bibelen skildrer også den barmhjertige samaritaner for os. På det rent menneskelige plan, mellem mennesker, findes der meget godt, oprigtigt og generøst. Jeg savner den tone, hos Rosenius og især hos Møller. Der er antydninger hos Rosenius. Det er min vurdering, at Rosenius' og især Møllers unuancerede fremstilling af syndefaldets konsekvenser har skabt et lidt ensporet menneskesyn og en manglende kulturfrimodighed, der gør det vanskeligt for os at tage imod alle Guds skabergoder og af hele sit hjerte glæde sig over og takke for dem. Dette lidt ensidige menneskesyn kan også skabe en form for verdensforagt og forsagelse og et manglende samfundsengagement, der kan trænge til en bibelsk luthersk udfoldelse af første trosartikel.⁷³ I alle vurderinger af Luthersk Missionsforening er der kritik af Rosenius og især Møllers ordvalg i skildringen af syndefaldets følger.

Det bør tilføjes, at da Luthersk Missionsforening udsendte *Et Gjenmæle*, fulgte man Bibelens og Luthers og Rosenius' formuleringer i talen om syndefaldets følger. Luthersk Missionsforening havde forladt Møllers meget negative retorik fra 1867 med formuleringer som "delagtighed i Djævelens natur" og at "mennesket var stinkende over for Gud".⁷⁴

3. Dåben

Rosenius lærte genfødsel i dåben. Rosenius beskrev for eksempel dåbens indhold med ordene:

For at få den rette forståelse af dåben kræves frem for alt, at man ikke hæfter sig ved det, man ser for sine øjne, men betragter den i lyset af Guds ord. Det synlige i dåben er *vand*. Ser man kun på dette, bliver dåben intet andet end en tom ceremoni, som et tænkende menneske næppe kan undgå at tage anstød af. Men betragter man det i forbindelse med de ord, som Jesus selv – han, som har al magt i himmel og på jord – har knyttet til dette

⁷³ Rasmussen, *Rosenius*, 65.

⁷⁴ Er Møller forfatteren betyder det, at han havde fået en bibelsk rigtigere erkendelse, end han havde i 1867.

vand, bliver det "et nåderigt livets vand", et bad, der "virker genfødsel og fornyelse ved Helligånden", et bad til lægedom og evigt liv...*Dåben skal ledsage evangeliets forkyndelse*. Det er disse to nådemidler i forening, der skal virke troen og den nye fødsel....Vi er *iført* Kristus. Vi står for Gud i Kristi klæder, Kristi person, Kristi retfærdighed. Gud betragter os ikke efter, hvad vi selv er, men efter, hvad *Kristus* er. Alt, hvad Kristus *var*, *havde* og *gjorde*, er i dåben flyttet over på os. Hele den frelse, han vandt til os, har det behaget ham ved sine ord om dåben at nedlægge i og knytte sammen med denne. Så mange, som derfor bliver døbt til Kristus, bliver på een gang iført alt, hvad der er nødvendigt for at blive salig, nemlig *Kristus* og hele den *frelse*, han vandt.⁷⁵

I 1866 havde Møller i *Budskab fra Naadens Rige* en meget lang artikel om dåben fordelt over seks numre (nr. 3-8). Her gav Møller en klar undervisning om dåben ud fra Luthers og Rosenius' grundsyn, hvor Møller tillige var meget markant i sin afvisning af det baptistiske dåbssyn. Havde Møller fastholdt dette dåbssyn resten af livet, var han næppe blevet kritiseret så skarpt i de følgende år.

Der blev imidlertid uenighed i Trandbergs frimenighed på Bornholm, og der opstod et modsætningsforhold mellem Trandberg og Møller, ligesom Trandberg og Grunnet også blev uenige. Trandberg tog da kontakt til den grundtvigske fri-/valgmenighedspræst Vilhelm Birkedal (1809-1892) i Ryslinge. Resultatet blev, at Trandberg i blandt andet dåbssynet blev grundtvigsk præget. På et menighedsrådsmøde den 8. oktober 1866 i frikirken, hvor Birkedal var til stede, drøftede man intenst frimenighedens teologiske linje. På det møde og de næste måneders opfølgning lykkedes det Trandberg at få Møller ekskluderet fra frimenigheden.⁷⁶ Da Møller godt 20 år senere stod midt i den splittelse, som førte til dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening, skulle han have udtalt: "Som man sår, skal man høste. Havde vi bare behandlet Trandberg med mere kærlighed og forståelse, var det blevet bedre, selv om vi havde ret".⁷⁷

Mens kampen rasede mellem Trandberg og Møller, skrev Møller i 1867 under det særegne pseuonym *Anti-diabolo* det polemiske skrift *Er daabspagten Veien til Himlen eller er Kristus Veien?*

⁷⁵ C.O. Rosenius "Om det Heliga Dopet", *Pietisten* 5, nr. 10-11, (1846), 98, 99, 113 [her citeret fra genoptrykket i 1859]. Oversættelsen er hentet fra C.O. Rosenius Samlede Skrifter XIII, (København: Luthersk Missionsforening 1956), 85-86, 100. [I årene 1950-1957 udsendte Luthersk Missionsforening i 15 bind de allerfleste af Rosenius' artikler i *Pietisten* årgang 1842-1859 under betegnelsen *Samlede Skrifter*, som igen næsten var identisk med Chr. Møllers oversættelse og udgivelse af Rosenius' skrifter under betegnelsen *Hemmeligheder i Lov og Evangelium*, bind I-II i 1868 og bind III-IV i 1879].

⁷⁶ Om de mange detaljer i dette hændelsesforløb henvises til: Trandberg, *Sendebrev*; Trandberg *Taler*; Luthersk Missionsforening, *Vort Svar*, 22-28; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*; Kofod, *Trandberg*; Kofoed, *Kirkehistorie*; Evangelisk-Luthersk Missionsforening, *Mindeskraft*; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*; P.G Lindhardt, *Den Danske Kirkes Historie VII* (København: Gyldendal, 1958), 130; Thorngreen (red.), *På Ordets grund*; Esmarch-Jensen, *Trandberg*; Roswall, *Banebryder*.

⁷⁷ Samuel Roswall: *Forkyndelsens særpræg i Luthersk Missionsforening* (Hillerød: Dansk Luthersk Forlag, 1980), 12.

Ved en positiv læsning af Møllers skrift er det en meget opbyggelig og klar fremstilling af faldet i Adam og oprejsningen i Kristus. Møller havde et positivt anliggende,⁷⁸ men på grund af sin tilbøjelighed til ensidige spidsformuleringer hævdede han om dåbspagten, som Trandberg nu talte meget om, at den var en frygtelig vildfarelse, ligesom han gjorde gældende, at det var udtryk for lovgerninger, når man talte om Forsagelsen og Trosbekendelsen. I polemisk form påstod Møller, at det at bekende Forsagelsen og Trosbekendelsen var en modsætning til at modtage Guds nåde.⁷⁹ Hvis Møller i stedet for sin polemik havde læst og tilegnet sig Luthers klare tale om dåben, for eksempel når Luther skrev: "Det løfte, som vi een gang har fået, gælder altid og vil modtage os med åbne arme, når vi vender om. Og hvis jeg ikke tager meget fejl, er det netop, hvad de mener, som siger, at dåben er det første af alle sakramenterne og grundlaget for dem; uden det kan man nemlig ikke opnå nogen af de andre."⁸⁰ Som følge af sin ensidige og heftige polemik mod dåbspagten kom Møller til at forlade sin klart lutherske tale om dåben fra 1866. De enkelte positive bemærkninger, Møller havde om dåben, blev overkørt af hans polemik mod dåbspagten på en sådan måde, at det var vanskeligt at høre de positive bemærkninger.

I 1884 udsendte Møller skriftet *Den kristelige Daab*, hvor han tog et opgør med det baptistiske dåbssyn, fordi baptisterne ved at betegne dåben som menneskets lydighedshandling oven på modtagelsen af frelsen i Kristus gjorde dåben til en lovgerning. I dette opgør formulerede Møller gode tanker i luthersk ånd om dåben. Møller sagde for eksempel, at i dåben skænkes os Kristus og hans retfærdighed som vor herlige "Bryllupsklædning", og at dåben giver syndernes forladelse.⁸¹ Nu var Møller også mere nuanceret i afvisningen af forsagelsen og trosbekendelsen som betingelse for dåben, end han var i 1867 i skriftet *Er Daabspagten Veien til Himlen eller er Kristus Veien?* Men naturligvis afviste han, at trosbekendelsen skulle være forfattet af Kristus i de 40 dage efter opstandelsen, lige som han selvfølgelig også bestred, at trosbekendelsen skulle være det levende ord og Bibelen det døde ord.⁸² Det er vanskeligt præcis at vurdere ud fra skriftet *Den kristelige Daab*, hvor stærkt Møller var blevet præget af, at han var kommet i kontakt med den angelsaksiske Holiness Movement. Endelig polemiserede Møller mod V. Becks dåbssyn, hvor han understregede, at man blev karakteriseret som en dåbsforagter, hvis man forkastede genfødsel i dåben og stillede spørgsmålet: "Men sker da Gjenfødselen i Daaben eller i evangelium? Svar: For det første:

⁷⁸ P.G. Lindhardt har skrevet, at det var denne grundtvigianske sakramentalisme, som Møller vendte sig imod (Lindhardt, *Den danske kirkes historie VII*, 134).

⁷⁹ Anti-diabolo, *Daabspagten*, 11, 12, 14, 17, 18, 22.

⁸⁰ M. Luther. *Om kirkens babyloniske fangenskab* (København: Credo, 1982), 71-72.

⁸¹ Chr. Møller. *Den kristelige Daab* (Rønne: "Budskab fra Naadens Rige", 1884), 17, 21, 64.

⁸² Møller, *Daab*, 49-60.

Gjenfødselen sker i Menneskehjertet."⁸³ Derefter betonedes Møller, at Gud aldrig havde anvist os at ransage efter eller hvile i en genfødsel, der var sket i dåben, men i forsoningen på Golgata.⁸⁴ Møller bestemte dåben som en nådehandling, der tilforsikrede os om vor ejendomsret til det, Gud havde vundet til alle mennesker.⁸⁵

Hvis man nøje sammenligner Møllers dåbsskrifter med Luthers dåbsskrifter⁸⁶ og det, der er den normerede lutherske lære i *Konkordiebogen*⁸⁷ og med Francis Piepers (1852-1931) og Carl Fr. Wisløffs (1908-2004) lutherske dogmatik⁸⁸ og Bengt Hägglunds fremstilling af Luthers dåbssyn,⁸⁹ og med Jean Calvins (1509-1564) *Christianae Religionis Institutio*,⁹⁰ fremgår det, at Møllers dåbssyn både var luthersk forankret, men tillige reformert præget. Det er tankevækkende, at Chr. Bau (1856-1897), der var stærkt rodfæstet i Luthers og Rosenius' skrifter, havde gennemskuet Møllers dåbssyn og i 1888 på et offentligt møde i Skærbæk erklærede Møllers lære om dåben for at være falsk.⁹¹ Selv om jeg personligt har reservationer over for Møllers dåbssyn, kan jeg dog ikke udtrykke mig så kritisk om Møllers dåbssyn, som Bau gjorde.

Luthersk Missionsforenings Højskoles mangeårige forstander Frits Larsen (1895-1968) gik i Møllers fodspor og polemiserede i sit dåbshefte fra 1948 blandt andet mod Hallesby, selv om Hallesby understregede, at frelsende og dermed genfødselende virkning har dåben kun der, hvor den bliver modtaget i tro. Hallesby fastholdt nemlig tillige, at dåbens sakramentale virkning var, at alle døbte, uanset tro eller vantro, på en særlig måde var under påvirkning af Guds frelseskræfter. Samtidig understregede Hallesby, at den vantro kan hindre, at frelseskræfterne når det tilsigtede mål: frelsen.⁹²

Møllers og Larsens dåbssyn var med til i folkekirkelige kredse at skabe en kritisk holdning til Luthersk Missionsforening. Sjælesørgerisk er der en betydelig forskel på Møllers og Larsens syn og

⁸³ Møller, *Daab*, 64.

⁸⁴ Møller, *Daab*, 65.

⁸⁵ Møller, *Daab*, 26, 65, 66.

⁸⁶ Findes lettest tilgængelige i Luthers skrifter i udvalg bd. I-IV udgivet af Institut for Dansk Kirkehistorie 1962-1964, genudgivet 1980 på Aros og Martin Luther skrifter i udvalg bd. I-IX udgivet af Credo 1981-1996.

⁸⁷ Jens Olav Mæland, *Konkordieboken. Den evangelisk-lutherske kirkes bekjennelsesskrifter*. (Oslo: Lunde, 1985), 32, 136-137, 254, 287-288, 365-373 eller Finn B. Andersens oversættelse og udgivelse af *Konkordiebogen i 2018*.

⁸⁸ Francis Pieper, *Christian Dogmatics* III (Saint Louis: Concordia Publishing House), 1953, 253-289; Carl Fr. Wisløff, *"Jeg vet på hvem jeg tror!"* (Bergen: Lunde & Co., 1948 [1946] og følgende udgaver), 167-179.

⁸⁹ Bengt Hägglund, *Arvet från reformationen*, (Göteborg: Församlingsförlaget, 2002), 118-123.

⁹⁰ John Calvin, *Institutes of the Christian Religion*. Translated by Henry Beveridge (Peabody Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2008), 842-292.

⁹¹ Jens Jensen, "Den rosenianske bevægelses indgang i Slesvig" i: Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 259-261.

⁹² Ole Hallesby, *Den kristelige Troslære II* (Kristiania: Lutherstiftelsen, 1921), 551-552; Frits Larsen, *Daaben i Evangeliets Lys* (København: Luthersk Missionsforening, 1948), 21.

Rosenius' dåbssyn. Hvor Møller og Larsen ikke kom længere end til nogle intellektualistiske definitioner og en advarsel mod at tro på dåben i stedet for på Golgata, så udfoldede Rosenius, hvilke rigdomme Gud har givet os i vor dåb. Hvad Gud vandt til os på Golgata, er under navns nævnelse givet os i dåben. I dåben er vi iført Kristus og hans fuldkomne retfærdighed og genfødt til et levende håb.

Da jeg engang i forbindelse med et foredrag overnattede hos sognepræst Hartvig Wagner (født 1929) og hans frue, deltog jeg i deres familieandagt, hvor Wagner inddrog dåben og Luthers Lille Katekismus på en måde, jeg ikke var vant til fra mit hjem, hvor Rosenius' Husandagtsbog altid blev læst. Da lærte jeg noget om dåbens betydning i det daglige kristenliv, som jeg ikke havde lært af Rosenius. Engang jeg deltog i en andagt hos en familie fra Kristelig Lutheransk Trossamfund, gjorde jeg samme erfaring som hos familien Wagner: Dåben betød meget i deres daglige kristenliv. Rosenius talte bibelsk-luthersk om dåben i sin undervisning, men han inddrog ikke altid dåben så stærkt, som det ville have været ønskeligt.⁹³

4. Skriftemålet

Ikke alene i synet på dåben, men også i vurderingen af skriftemålet optrådte den unge Møller ensidigt. Over for den klassiske skriftemålsformulering af 1685:

Efterdi I af Hjertet angrer og fortryder eders Synder og i en stadig Tro henflyer til Guds Barmhjertighed i Christo Jesu, lover derhos ved Guds Naade at beflitte eder paa et bedre og skikkeligere Liv herefter, da paa Guds og mit Embedis vegne, efter den Magt og Myndighed Gud selv har givet mig her oven fra til at forlade Synderne paa Jorden, tilsiger jeg eder alle eders Synders Forladelse i Navn Gud Faders, Søns og Hellig Aands, Amen.⁹⁴

optrådte Møller polemisk. Om dette klassiske ritual fra den lutherske ortodoksi skrev Møller: "Levende Herrens Tjenere, hvis Øine Gud har aabnet for Kristi Evangeliums Hemmelighed, have heri seet hverken mere eller mindre end en Bom for alt Evangelium."⁹⁵

5. Helliggørelse⁹⁶

⁹³ Fredrik Gabriel Hedberg (1811-1893) inddrog derimod hyppigt dåben i sin forkyndelse og undervisning: Fredrik Gabriel Hedberg, *Valda livsord för morgon och kväll* (Vase: Evangeliföreningens förlag, 1997), 48-49.

⁹⁴ Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual. Ved Andreas Krogh (Kjøbenhavn: I Commission hos Boghandler Charles Guldberg, 1855), 76.

⁹⁵ Anti-diabolos, *Daabspagten*, 30.

⁹⁶ Til dette afsnit henvises til Carl Fr. Wisløff, "Helliggjørelsen hos Rosenius", *Tidsskrift for Teologi og Kirke* 17, nr. 3 (1946), 144-155; Leif Rasmussen, "Det 'rosenianske'. Et studie i forholdet mellem retfærdiggørelse og helliggørelse hos

Begreberne retfærdiggørelse og helliggørelse gennemsyrrer Rosenius' forkyndelse hele livet. Det er evangeliet om, at Gud retfærdiggør den ugudelige, som giver hans forkyndelse dens patos. Kristi stedfortrædende lovopfyldelse og sonende død er hans alfa og omega, og den forensiske retfærdiggørelseslære hans forkyndelses stadige tema.

Rosenius er altid ivrig efter at påvise helliggørelsens organiske sammenhæng med selve troslivets grund. Før mennesket er kommet i livssamfund med Kristus, bliver der ingen helliggørelse. Først salig – siden hellig. Helliggørelsen har én absolut nødvendig forudsætning, nemlig troen og en ny fødsel. Og den har én – kun én – kilde, nemlig livssamfundet med Jesus. Det er vigtigt at forstå Rosenius' syn på genfødslen. Denne har først og fremmest en objektiv side. Mennesket bliver gjort til Guds barn. Her henvises gerne til Rom 8,15, og Rosenius påpeger, at ordet "barnaskap" betyder "adoption". Man bliver – af Gud – sat i et nyt forhold til ham, man får del i Kristi forsoning og ejer dermed arveret til alle frelsens goder. Men genfødslen bevirker også en subjektiv virkning i menneskets hjerte. Når den troende er blevet sat ind i barnets forhold til Gud, får han barnets sindelag over for Gud. Der sker en omskabelse af viljelivet. Det må man ikke forstå udelukkende psykologisk, som om den nye kærlighed over for Gud alene var en slags naturlig genkærlighed. Det nye liv er ikke en psykologisk virkning af troen. Nej, det nye sind er et med Guds Ånd, som i og med genfødslen tager bolig i den troende. Netop derfor er helliggørelsen en Åndens gerning. ... "detta ny andliga sinne är icke människans eget verk eller företag, utan är en delaktighet af Guds natur, eller Guds Ande, boende i de trogna...".⁹⁷

Rosenius understreger, at der findes et *lovens rige*, hvor man får efter fortjeneste, og et *nådens rige*, hvor det aldrig går efter fortjeneste. Gud holder ikke regnskab med dem, som tror på Jesus. Visheden om denne stadige nådestand har den største betydning for helliggørelsen. For en kristen kan nok eje samme retfærdighed for Gud ved en anfægtet og svag tro som ved en stærk og vis, men ikke samme helliggørelse. Netop derfor vil Satan prøve at rokke ved denne samvittighedens fred og troens vished. Og det prøver han at opnå ved at få mennesket til at flytte sit blik fra Guds ord – til sin egen syndige beskaffenhed. Begynder mennesket så at fæste sig ved sine synder i stedet for at stole på ordet om den uforanderlige nåde, da er det ude med ham. For da kommer han ind i det loviske trællesind, og han tænker, at nu må helliggørelsen tages mere alvorligt end tidligere. Men da begynder loven igen at herske i samvittigheden, for i samme grad som troen på Kristus aftager, så indtræder

Rosenius", *Missionsvennen* 68, nr. 6 (1968), 91-94; Flemming Kofod-Svendsen: "Rosenius' teologi med særligt henblik på hans syn på helliggørelse", *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 43, nr. 3, (2016), 229-246.

⁹⁷ Axel Johansson, *Frälsningsbegreppet hos Carl Olof Rosenius* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrrelse, 1936), 355.

lagen – og loven er sådan, at så snart den kommer ind i samvittigheden, så lever synden op (Rom. 7, 8-11). Disse troslivets grundvilkår har Rosenius set og erkendt som få. Han bliver aldrig træt af at minde om dem. Han er fast overbevist om, at det her virkelig drejer sig om to helt forskellige måder, hvorpå et menneske kan stå i sit forhold til Gud. Vi har her ikke bare for os forskellige fromhedstyper, men i egentligste forstand to adskilte åndelige sfærer – *lovens rige* og *nådens rige* – det ene med dødens, den anden med livets mærke på sig. Den, som er under loven, det vil sige, den som i sin salighedssag vil stole, åbenbart eller skjult, på sin egen hellighed, han er fortabt, for han er under Guds vrede trods al sin hellighed. Det er derfor loven er så farlig. For så snart den får lov til at binde samvittigheden med sine vilkår og trusler, så er mennesket på vej bort fra troen – *og dermed på vej bort fra Guds nåde*. Dette er kardinalpunktet. I *lovens rige* er et menneske under Guds vrede og kan ikke bære frugt for Gud, det er en umulighed. Men i *nådens rige* er man – trods skiftende følelser – under Guds nåde, man ejer livet i Kristus og kan ikke andet end bære frugt. En nødvendig subjektiv forudsætning for et helligt liv er derfor, at man er blevet *død for loven*.

Når troens receptivitet bliver så stærkt betonet, kunne det se ud, som om hele kristenlivet måtte få et passivt præg. Men efter Rosenius' intention er det i virkeligheden ikke sådan. Han har set dybt i den kristne tros væsen og fundet, at den efter sin natur *må* være passiv. Hele frelsen er Guds gerning, det er ham, som handler. Carl Olsson gengiver i sin disputats Rosenius' tankegang træffende med disse ord: "Den enda aktivitet, man därför från den kristne trons synpunkt kan tale om hos en kristen, är Guds egen aktivitet, som utväljer en människa till den kanal, varigenom denna aktivitet föres in i människosläktet".⁹⁸ Spørgsmålet om aktivitet og passivitet i kristenlivet har sin egen dialektik. Mennesket er i troen helt passivt modtagende over for Guds frit givende kærlighed. Men netop fordi det er passivt, kan Gud sætte det i aktion, sådan som han vil. Man kommer til det paradoksale, men dybt bibelske resultat, at jo mere passivt mennesker er i denne forstand, des mere aktivt kan det være. Dette udvikler Rosenius gerne ved at tale om den inderlige kærlighed til Kristus og den nye Åndens drift, som er en følge netop af det frie, uforskyldte nådebudskab i evangeliet.

Kærligheden til Kristus og foreningen med ham er helt realistisk tænkt. Det drejer sig ikke om tanker i et system, ikke om momenter i en teori om kristelig personlighedsudvikling, men om et faktisk forhold til Kristi person. Kærligheden til Kristus og den nye hellige vilje hos den genfødte er da Rosenius' svar på indvendingen om, at trosbegrebet er for passivt. At det går ligesom af sig selv for det nye menneske at gøre gode gerninger, vil ikke sige, at der ikke bliver noget initiativ hos den

⁹⁸ Carl Olsson, *Forsoningen enligt C.O. Rosenius och P. Waldenström* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrrelse, 1928), 159.

troende. Rosenius bruger billedet af en landmand. Han ved, at han ikke kan få et strå til at vokse, det gør Gud. Alligevel bruger han flittigt de midler, Gud har givet, for han ved, at hvis han ikke pløjer og sår i tide, bliver der intet at høste. Det er, hvad vi skal gøre. Rosenius henviser flittigt til nådens midler og bønner. Særligt betones Ordets nådemiddel.⁹⁹ Også dåben¹⁰⁰ og nadveren¹⁰¹ har betydning for helliggørelsen.

Rosenius fastholder, at lovens anden brug altid er nødvendig. Han beklager, at nogle har fået den tanke, at loven ikke behøver at blive prædikeret, eftersom det jo til sidst alene er evangeliet, der giver liv. Og lovens tredje brug er ikke mindre nødvendig. Loven er for det nye menneske en vejkort. Man kan udtrykke det sådan. Lige så ivrigt Rosenius afviser alle gerninger, der har *finalt* præg, lige så helhjertet opfordrer han til gerninger, som har *kausalt* fortegn. Det vil sige, de skal ikke gøres "for at" opnå Guds kærlighed og nåde, men "fordi" man i troen ejer nåden. Samvittigheden skal være ganske fri for loven, det var hans tema. Men det er forfærdeligt, hvis nogen forveksler samvittigheden og kødet. Samvittigheden skal være fri, men kødet bundet og korsfæstet. Rosenius repræsenterer den lutherske grundindstilling: Det er ikke min hellighed, som det kommer an på, men hans retfærdighed. Det store er ikke at være hellig, men at leve i Guds nåde og være ham til behag. Det kristne liv er altid at vende tilbage til dette udgangspunkt. Som Luther har sagt det kort og klart: "Proficere est nihil aliud, nisi semper incipere" (At gå fremad er intet andet end altid at begynde forfra).¹⁰²

I de første år som redaktør af *Budskab fra Naadens Rige* skrev Møller ikke meget om helliggørelsen, men han bragte forskellige uddrag af, hvad Rosenius havde skrevet. Dog skrev han nogle artikler for eksempel *Noget om Hellighed og Formaninger* i 1868,¹⁰³ hvor han som udgangspunkt brugte Jesu tale om vintræet og vingårdsmanden. Her understregede Møller, at forudsætningen for al tale om helliggørelse er, at mennesket er født på ny eller er forenet med Kristus i troen på ham. Derefter udfoldede Møller billedet af vintræet og grenen, hvor den enkelte gren er totalt afhængig af at få saft og kraft fra stammen. Her understregede Møller også, hvor vigtigt det var, at vi i vor samvittighed var helt fri i vort gudsforhold, og at vi samtidig helt konkret døde vort kød, når de syndige lyster meldte deres ankomst. I 1870 havde Møller artiklen *Nogle Ord om kristeligt Levnet*.¹⁰⁴ Møller begyndte med at fastslå, at der var to store hovedsandheder i Guds ord: Nemlig

⁹⁹ C.O. Rosenius "Huru skall ett sannt Andans lif både erhållas och i själen bewaras?", *Pietisten* 6, 2. udgave (1860), 1-3. Artiklen findes ikke den første udgave fra 1847.

¹⁰⁰ C.O. Rosenius "Om det Heliga Dopet", *Pietisten* 5, nr. 10-11 (1846), 140-155.161-175.

¹⁰¹ C.O. Rosenius "Något att betänka wid Herrans Nattward", *Pietisten* 5 nr. 12 (1846), 177-190.

¹⁰² Citeret efter Regin Prenter, *Spiritus Creator. Studier i Luthers theologi* (Universitetsforlaget i Aarhus, 1944), 98, note 202; WA 4, 350,15.

¹⁰³ Chr. Møller "Noget om Hellighed og Formaninger", *Budskab fra Naadens Rige* 4, nr.8 (1868), 113-128.

¹⁰⁴ Chr. Møller "Nogle Ord om kristeligt Levnet", *Budskab fra Naadens Rige* 6, nr. 7 (1870), 97-106.

menneskets synd og Guds store frelse i Jesus. Møller tilføjede så, at der var en tredje afdeling i Guds ord, nemlig de mange formaninger til at leve et Gud velbehageligt liv. Møller havde flere advarsler mod at ende i lovtrældom, men han havde også flere henvisninger til konkrete synder, som Ny Testamente sagde, vi skulle aflægge og flere konkrete ting som barmhjertighed og godhed, som vi skulle iføre os. Man fornemmer tydeligt, at Møller havde langt lettere ved at skildre syndefaldets dybder og proklamere forsoningens herlighed, end han havde ved at formidle en konkret og samtidig evangelisk frigørende helliggørelsesforkyndelse, men han prøvede i roseniansk ånd at få sagt det, som Rosenius udfoldede mange gange og på mange måder om helliggørelsen. Samtidig mærkede man også følgerne af Møllers opgør med Trandberg i form af en stadig frygt for, at helliggørelsesforkyndelsen skulle føre til lovtrældom. Selv om Møller ikke på samme måde som Rosenius magtede at udfolde sammenhængen mellem retfærdiggørelse og helliggørelse, fornemmer man flere steder, at Møllers intension var at formidle Rosenius' syn på helliggørelse. Det skete også ved flere kortere eller længere citater af Rosenius.

6. Guds vrede

I 1869 skrev Møller en artikel om Guds vrede.¹⁰⁵ Møllers udgangspunkt var, at Gud "maa være evig uforanderlig".¹⁰⁶ "Gud er den evig uforanderlige Kjærlighed."¹⁰⁷ Ved vort syndefald indtraf ingen forandring i Guds hjerte. Der var ikke nogen Guds vrede mod mennesket, som på grund af syndefaldet kom i vejen for menneskets salighed. Møllers konklusion var:

Saa see vi da, at Syndefaldet medførte, ikke en Vrede i Guds men i Menneskets Hjerte; det var ikke Gud, men Mennesket, som ved Syndefaldet blev saaledes forandret, at den Gud, som forud var en Salighed for Mennesket, nu blev ham en "Vrede", og det er ved Omvendelsen ikke Gud, men vi, som skulle forandres i Sindet, omvendes til at see, hvorledes Gud er tilsinds; at kjende dette er det evige Liv; thi dette medførte Faldet, at Menneskets Væsen blev ødelagt, blev det modsatte af, hvad det før var, og følgelig en Modsætning til den fuldkomne Gud, saa at den samme Gud, som var en Salighed, for det hellige Menneske, hans Væsen er en Forfærdelse en "Vrede for det faldne Menneske, som derfor hader Gud just for hans hellige Fuldkommenhed."¹⁰⁸

¹⁰⁵ Chr. Møller "Om Guds Vrede", *Budskab fra Naadens Rige* 5, nr. 3 (1869), 33-48. Møller udgav samme år artiklen som et hefte, ligesom tilfældet var med flere andre artikler, som han skrev i *Budskab fra Naadens Rige*.

¹⁰⁶ Møller "Om Guds Vrede", 33.

¹⁰⁷ Møller "Om Guds Vrede", 39.

¹⁰⁸ Møller "Om Guds Vrede", 43.

Møller var med disse formuleringer endnu præget af sit skarpe opgør med Trandbergs og andres lovpietisme og hans stærke understregning af "Verden i Kristus retfærdig er vorden". Møller brugte i denne artikel formuleringer, der kunne føre frem til Paul Peter Waldenströms (1838-1918) afvisning af Guds vrede som en objektiv realitet og afvisningen af den objektive forsoningslære, da Waldenström pointerede Guds uforanderlighed og understregede, at den forandring, som skete ved syndefaldet, alene var en forandring hos mennesket, idet det blev syndigt og dermed faldt fra Gud. Derfor ønskede Waldenström kun at tale om en subjektiv forsoningslære.¹⁰⁹

Raimo Mäkelä (født 1940) har påvist, at der er eksempler på, at udformningen af verdensretfærdiggørelseslæren er sket på en sådan måde, at Guds vrede reelt blev ophævet.¹¹⁰ Det samme hævdede Tomas Nygren i sin afhandling, hvor han bl.a. undersøgte synet på lov og evangelium hos David P. Scaer (født 1936). Han konkluderede, at den universelle retfærdiggørelseslære hos Scaer fik til følge, at alle "världens synder är rättfärdiggjorda genom det Kristus gjorde på korset. Det finns således ingen Guds vrede över människan efter korset."¹¹¹ Også Finn Rønn Pedersen gjorde i sin afhandling gældende, at der findes ekstreme udgaver af læren om verdens retfærdiggørelseslæren, hvor man anser "Guds vrede som helt fjernet i og med Kristi død, således at det eliminerer spændingen mellem lov og evangelium".¹¹²

Det er synden, som skiller menneskene fra Gud. For syndens skyld er vi under Guds vrede, og for syndens skyld kommer vredens dom over verden. At blive frelst vil sige at blive flyttet fra Guds vrede – ind under Guds nåde. Denne "flytning", denne ændring af min stilling over for Gud, foretager Gud selv. Guds nåde frelser mig fra Guds vrede. Møller brugte formuleringer, som om han ikke havde forstået denne virkelighed. Det skete, når hans fokus i artiklen var "det selvretfærdige, selvfromme Menneske, [der] hader ligesaa fuldt Guds Kjærlighed som hans Retfærdighed og Hellighed".¹¹³ Møller manglede den klarhed om Guds vrede og den objektive forsoning, som vi finder hos Rosenius,

¹⁰⁹ P. Waldenström, *Biblsk Troslära*, Fjärde Upplagan (Stockholm: Svenska Missionsförbundet, 1938 [1914]), 116-159; N.P. Ollén, *Paul Peter Waldenström* (Stockholm: Svenska Missionsförbundet, 1917); Edv. Leufvén, *P. Waldenström som predikant* (Uppsala: J.A. Lindblad, 1920); Bernhard Nyrén (red.), *Paul Peter Waldenströms Minnesanteckningar 1838-1875* (Stockholm: Svenska Missionsförbundet, 1928); Ernst Newman, *Den waldenströmska försoningsläran i historisk belysning* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse, 1932); Carl Olsson, *Försoningen*; William Bredberg, *P.P. Waldenströms verksamhet till 1878* (Stockholm: Missionsförbundet, 1948).

¹¹⁰ Raimo Mäkelä, "'Et særdeles herlig lys': Lov og evangelium hos Carl Fr. Wisløff" i *Teologen Carl Fr. Wisløff*, redigeret af Sverre Bøe (Oslo: Fjellhaug Misjonshøgskole 2008), 46; jævnfør Newman, *Den waldenströmska*, 114-164; Carl Fr. Wisløff, *Fullfør din tjeneste! Artikler og taler* (Oslo: Lunde, 1993), 119-121.

¹¹¹ Tomas Nygren: *Lag och evangelium som tal om Gud – en analys av synen på lag och evangelium hos några nutida lutherska teologer*: Pannenberg, Wingren och Scaer (Skellefteå: Artos & Norma, 2007), 99.

¹¹² Pedersen, *Rosenius*, 69.

¹¹³ Møller "Om Guds Vrede", 43.

måske fordi han var så optaget af at understrege "Verden i Jesus retfærdig er vorden".¹¹⁴ Men samtidig er der i Møllers artikel formuleringer, der peger hen imod Rosenius' klare tale om Guds vrede som en objektiv realitet og Jesu stedfortrædende straf lidelse for at frelse os fortabte og fordømte mennesker.¹¹⁵

En af Waldenströms støtter så sammenhængen mellem Møllers artikel *Om Guds vrede* og Waldenströms nye tanker i forhold til Rosenius. Vedkommende oversatte derfor Møllers artikel til svensk og udgav den i 1873 i Jönköping på Halls Förlag som et skrift, der understøttede Waldenströms grundholdning.¹¹⁶ Denne oversættelse fik Møller til at gennemtænke sin egen artikel, og resultatet blev, at han gik ind i kampen mod Waldenströms afvisning af Guds vrede og den objektive forsoningslære. Møller deltog dels i en række møder i Sverige,¹¹⁷ og dels udsendte han to skrifter mod Waldenström.¹¹⁸ Især det sidste skrift var grundigt, hvor Møller brugte Rosenius imod Waldenström.¹¹⁹ Sammenligner man Møllers artikel om Guds vrede fra 1869 og hans skrifter mod Waldenström, fremgår det tydeligt, at opgøret med Waldenström har afklaret hans eget syn, så han fuldt ud tilegnede sig den bibelsk, luthersk, rosenianske forståelse af Guds vrede og den objektive forsoningslære, som han stod for resten af sit liv.

Delkonklusion

Da Møller i 1864 lærte Rosenius' skrifter at kende og efter egen opfattelse fik fred med Gud, kom der en ny dimension ind i Møllers forkyndelse. For Rosenius var hjerteslaget faldet i Adam og oprejsningen i Kristus, men derudfra udfoldede han alt Guds ord. Han talte sjælesørgerisk både om retfærdiggørelse, helliggørelse, sakramenterne, det kristne liv og det kristne håb. Møller derimod var negativt bestemt af, at han mente, at han i tiden som Trandbergs medarbejder havde trællet under

¹¹⁴ C.O. Rosenius "Om Guds heliga Lag", *Pietisten* 1, nr. 10 (1842), 145-154; C.O. Rosenius "Om Lagen och dess förnämsta ändamål", *Pietisten* 4, nr. 5-6 (1845), 65-74.81-93; C.O. Rosenius "Om Lagen, Bättringen och den Rättfärdighet, som gäller inför Gud", *Pietisten* 7, nr. 3 (1848), 33-42; C.O. Rosenius "De trognas frihet ifrån lagen", *Pietisten* 17, nr. 7-10 (1858), 97-159; C.O. Rosenius "Epistelen till de Romare", *Pietisten* 19, nr. 6, 9, 12 (1860), 83-84, 129-130, 182-184; *Pietisten* 20, nr. 4, 7 (1861), 57-61, 106-109; *Pietisten* 23, nr. 4 (1864), 53-58.

¹¹⁵ Møller "Om Guds Vrede", 41, 44, 45.

¹¹⁶ Bredberg, *Waldenström*, 172, note 8.

¹¹⁷ Ebbe Kaas, "Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark etableres" i: Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 110-121.

¹¹⁸ Chr. Møller, Lektor Waldenströms försoningslära samt hans "Hwar står det skrifwet?" Skärskådade wid Guds ords ljus (Stockholm: A.L. Norman, 1873); Chr. Møller, Antingen – Eller. En röst till det svenska Zion med anledning af striden om Gud, Christus och försoningen (Malmö, 1876); jävnför Bernhard Nyrén, *Waldenström*, 285-286.

¹¹⁹ I flere svenske afhandlinger og skrifter er Møllers kamp mod Waldenströms försoningslära omtalt, for eksempel Bredberg, *Waldenström*, 171-172, 174, 176, 180, 213, 242, 250-251, 255, 261, 264, 274; Nyrén, *Waldenström*, 285-286; Tore Furberg, *Kyrka och Mission* (Uppsala: Svenska Institutet för Missionsforskning, 1962), 104.

loven og ikke kendt Gud. Det betød, at Møller for at undgå lovtrældom blev hyperevangelisk og holdt sig til et meget snævert tekstvalg fra især Romerbrevet og Galaterbrevet. Han gentog til stadighed faldet i Adam og forsoningen i Kristus. Men sammenhængen mellem retfærdiggørelse og helliggørelse, mellem tro og gerninger, som Rosenius til stadighed udfoldede, havde den unge Møller ikke til fulde forstået. Han kunne i sin argumentation minde om den finske åndelige leder Frederik Gabriel Hedberg, da han som ung brød med den finske pietisme.¹²⁰ Hovedsætningen for Møller var sanglinjen "Verden i Jesus retfærdig er vorden". Pladsen tillader ikke at bringe alle sammenlignende læsninger af Rosenius og Møller, men konklusionen er klar. Møllers klare omdrejningspunkt var Rosenius' forkyndelse af forsoningen, men fordi han var polemisk vendt mod Trandberg og sin egen tid i hans tjeneste og derfor til stadighed fokuserede på faren for lovtrældom, gentog han bestandigt budskabet om faldet i Adam og oprejsningen i Kristus. Det betød, at dele af Rosenius' samlede budskab (helliggørelse, formaning, det kristne liv) blev beskåret i den unge Møllers formidling af Rosenius. Dertil kom at den unge Møller havde en tendens til spidsformuleringer.

Luthersk Missionsforening og Møller i 1870'erne

Op gennem 1870'erne udfoldede Møller en fantastisk aktivitet. Han rejste nærmest Danmark tyndt for at forkynde evangeliet om frelsen i Kristus. Han redigerede det ene nummer af *Budskab fra Naadens Rige* efter det andet. I december 1874 begyndte han udgivelsen af søndagsskolebladet *Kristelig Børnetidende*. Han udsendte det ene evangeliserende hefte efter det andet. I løbet af 1870'erne oprettede Luthersk Missionsforening en lang række søndagsskoler spredt ud over store dele af Danmark.¹²¹ I Den Gudelige Forsamlingsbevægelse og også i den tidlige Indre Mission havde der

¹²⁰ Fredrik Gabriel Hedberg, *Pietism och Kristendom* (Vasa: Lutherläsarna r.f. 2012 [Umeå, 1845]); Fredrik Gabriel Hedberg, *Guldorn* (Vasa: SLEF-Media, 2011 [1844-1869]); Fredrik Gabriel Hedberg, *Valda livsord för morgon och kväll* (Vasa: Evangeliföreningen, 1997); Fredrik Ludvig Wennerström, *Fredrik Gabriel Hedberg, hans liv och verksamhet* (Helsingfors: Lutherska Evangeliföreningen, 1896); Ernst Newman, *"Hedbergianismen" i Sverige* (Åbo Akademi 1931); W.A. Schmidt, *Fredrik Gabriel Hedberg, Den Evangeliska Rörelsens i Finland Grundare* (Helsingfors: Förbundet för svensk Församlingsarbete i Finland, 1948); Ingvar Dahlbacka, *Den evangeliska rörelsen i svenska Österbotten* (Åbo Akademi, 1987); Ingvar Dahlbacka, Anders Dahlbäck og Leif Erikson (red.), *Trons rättfärdighet. Studier kring Fredrik Gabriel Hedbergs liv och teologi* (Vasa: Evangeliföreningen, 1993); Leif Erikson, *Från ovisshet till visshet. Fredrik Gabriel Hedbergs andliga utveckling fram till år 1843* (Vasa: SLEF-Media, 2002); M. Roslin, "Anteckningar vid vistelsen i Stockholm; från den 28 Julii till den 14:de Augusti 1846". Utgivna av Prof. Martti Ruuth, Helsingfors, *Kyrkohistorisk Årsskrift* 29 (1929), 309-333; jävnför Konrad Stormark, *En för alle og alle i en* (Oslo: Luther, 1981), 227-334; Pedersen "Rosenius", i *Frälsningsvisshetens grund*, redigeret af Roger Pettersson. Foredrag på NELK i Fossnes 3-5 marts 2006, 131-138.

¹²¹ Thorngreen (red.), *På Ordets grund*, 90-97.

ofte lydt en noget lovpietistisk forkyndelse.¹²² På den baggrund var der stor lydhørhed for Møllers Kristuscentrerede budskab.

Møller havde en betydelig folkelig gennemslagskraft og var en dygtig og dreven debattør. Baptisterne havde grundlagt deres menighed på Bornholm allerede i 1848. En af deres prædikanter P.A. Holm udsendte skriftet *Betragtninger over Daaben*, og baptisterne ønskede at få arrangeret debatter om dåben blandt andet med sognepræsten i Nexø og med pastor Trandberg. De undslog sig og henviste til Chr. Møller, der beredvilligt gik i dåbsdebat med baptisterne. Det fremgår tydeligt af baptisternes jubilæumsskrift, at Møller var den, de nødigt ville debattere dåb med. Samtidig havde Møller den klareste lutherske dåbsprofil, når han var i dåbsdebat med baptisterne.¹²³

Luthersk Missionsforening voksede og havde i 1880 ti missionshuse mod Indre Missions ni.¹²⁴ Indre Mission følte på flere måder Luthersk Missionsforening som en konkurrent eller trussel.¹²⁵ Sammenligner man de hæfter og tilsvarende artikler i *Budskab fra Naadens Rige* fra Chr. Møller i denne vækstperiode i Luthersk Missionsforening med den unge Møller, ser man, at Møller havde forladt sine ensidigt polemisk, dogmatiske spidsformuleringer og havde lært af Rosenius sjælesørgeriske evangelieforkyndelse.¹²⁶ Han havde også i højere grad tilegnet sig Rosenius' helliggørelsesforkyndelse¹²⁷, ligesom Møller i *Budskab fra Naadens Rige* bragte flere artikler af

¹²² Se for eksempel P. Madsen, "Den saa kaldte lutherske Missionsforenings Retning og Virksomhed", *Dansk Kirketidende*, 35, nr.16 (1880), 262, hvor Madsen udtalte: "Netop hvor Bodsprædiken har været spændt op til en usund Højde, har dette Parti sit frodigste Opland"; Elith Olesen, "Johan Philip Jeansson som rejsepræst og prædikant", *Kirkehistoriske Samlinger* (1986), 131-166; jævnfør Flemming Kofod-Svendsen, "Luthersk Missions forhistorie, stiftelse og vækst".

¹²³ M. Andersen, H. Jakobsen og J. Rødvig (red.), *Mindeskrift. Bornholms baptistmenighed 1848-1923* (Rønne: Colberg, 1923), 17, 24, 32.

¹²⁴ Kurt Larsen, "Missionshusene – om baggrunden for deres opførelse", *Kirkehistoriske Samlinger* (2005), 95-133, især 123.

¹²⁵ Elith Olesen, "Kampen om Midtjylland", (*Aarhus Stifts Årbog* 1983), 54-78.

¹²⁶ Se for eksempel Chr. Møller, *Jesus, Synderinden og Farisæerne* (Rønne: Evangelisk-Luthersk Missionsforening, 1958 [1870]); Chr. Møller, *Hvad er Evangelium i dets Væsen og Indhold og for hvem er Evangelium?* (Flensborg: Luthersk Missionsforening i Slesvig-Holsten 1911[1873]); Chr. Møller, *Lovens Skygger og den totale Spedalskhed* (Rønne: Evangelisk-Luthersk Missionsforening, 1958[1880]), Chr. Møller, *Den tredobbelte Forløsning og Forladelsens Magt* (Rønne: "Budskab fra Naadens Rige", 1881).

¹²⁷ Chr. Møller: "Voxe og dog forringes", *Budskab fra Naadens Rige* 7, nr. 4 (1871), 49-61; Chr. Møller "Noget om Helliggjørelsen", *Budskab fra Naadens Rige* 7, nr. 8 (1871), 113-122; Chr. Møller "Kristi Legeme og Lemmer", *Budskab fra Naadens Rige* 8, nr. 2-3 (1872), 17-31, 33-45; Chr. Møller "Noget om Troen og dens Virkninger", *Budskab fra Naadens Rige* 9, nr. 4 (1873), 49-63; Chr. Møller "Kristus, Retfærdighed og Hellighed baade før og nu" 9, nr. 7 (1873), 111-112; Chr. Møller "Noget om Kjødets Korsfæstelse", *Budskab fra Naadens Rige* 10, nr. 9 (1874), 129-143; Chr. Møller "Guds Kraft i en troende Sjæl", *Budskab fra Naadens Rige* 11, nr. 6-8 (1875), 90-94, 108-110, 126-128; Chr. Møller "Værer ikke bekymrede for noget", *Budskab fra Naadens Rige* 12, nr. 9 (1876), 129-144; Chr. Møller "Den tredobbelte Forløsning", *Budskab fra Naadens Rige* 13, nr. 3-4 (1877), 33-43, 49-61; Chr. Møller "Noget om Salighedens Haab", *Budskab fra Naadens Rige* 13, nr. 12 (1877), 178-186; Chr. Møller "Vee dem, naar jeg er fra dem vegen!", *Budskab fra Naadens Rige* 14, nr. 5 (1878), 75-79; Chr. Møller "Nogle vigtige Lærdomme af Rom. 7, 18", *Budskab fra Naadens Rige* 14, nr. 9 (1878), 141-143; Chr. Møller "Farer til begge Sider", *Budskab fra Naadens Rige* 14, nr. 10 (1878), 145-160; Chr. Møller "Værer ædru og vaager!", *Budskab fra Naadens Rige* 15, nr. 3 (1879), 44-47;

Rosenius om helliggørelse og formaning. Man kan sige, at i løbet af 1870'erne voksede Møller i bibelsk indsigt og teologisk kundskab, så han fremtrådte som en hel-bibelsk rosenianer. I denne vækstperiode i Luthersk Missionsforening finder man i *Budskab fra Naadens Rige* typisk artikler af forfattere som Martin Luther (1483-1546), Johann Arndt (1555-1621), Christian Scriver (1629-1693), Friedrich Krummacher (1796-1868) og Rosenius. Efter min vurdering stod Møller i denne periode på højdepunktet af sit liv, hvor han udfoldede en utrolig aktivitet, og med ham som den drivende kraft blev Luthersk Missionsforening en landsdækkende bevægelse. Omkring 1880 var det ikke afgjort, om Indre Mission eller Luthersk Missionsforening ville blive den største missionske vækkelsesbevægelse i Danmark.

Begyndende uenighed i 1880'erne

I Luthersk Missionsforenings ældste jubilæumsskrift fra 1922 omtales, at der i slutningen af 1880'erne var opstået uenighed mellem nogle af Luthersk Missionsforenings ledende mænd.¹²⁸ I Luthersk Missionsforenings forskellige historiske fremstillinger skildres denne uenighed primært som en ulykkelig person- og broderstrid.¹²⁹ I Evangelisk-Luthersk Missionsforenings historiske fremstillinger beskrives uenigheden primært som en læremæssig uenighed, hvori der også indgik personlige modsætninger.¹³⁰ Alle er enige om, at Luthersk Missionsforening efter ekspansionen i 1870'erne løb ind i en krise i 1880'erne. Men der er uenighed om krisens årsager og indhold. En har udtrykt det sådan:

Det frigørende evangelium blev til "de rigtige" meninger og læresætninger, som manges samvittigheder var uberørte af. Men Møller blev ved Guds barmhjertighed ført igennem krisen, så der kom et mere fuldtonende bibelsk budskab ud af det. Gennem kamp og forsmædelse blev han formidleren af det "rosenianske evangelium". Gennem kamp og ydmygelse undgik han énsidighedens sidespor.¹³¹

En anden har udtrykt det sådan:

Chr. Møller "Kjærlighedens Lov", *Budskab fra Naadens Rige* 15, nr. 6-7 (1879), 89-93, 109-112; Chr. Møller "Om aandelig Ædruelighed", *Budskab fra Naadens Rige* 15, nr. 11-12 (1879), 161-72, 186-191.

¹²⁸ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 54 og 86.

¹²⁹ Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 100-101; Thorngreen (red.), *På Ordets grund*, 61-62; Roswall, *Banebryder*, 131-135.

¹³⁰ Johs. Kofoed, *Mindeskraft for Evangelisk luthersk Missionsforenings Virksomhed i Jylland. 1891-1941* (Skjern: Evangelisk luthersk Missionsforening, 1941), 5-6; Evangelisk-Luthersk Missionsforening, *Mindeskraft*, 13-29; Storgaard-Andersen, Mikkelsen og Kjølner (red.), *Med Gud og hans venskab*, 13

¹³¹ Roswall, *Banebryder*, 147-148.

Den Maade, Djævelen benyttede for om muligt at føre Møller bort fra den Sag, der hidindtil havde været Hovedsagen for ham baade i Tro og Forkyndelse, var, foruden dette at fremstille de Ting, vi kort har omtalt, nemlig Ordet om Kristi Tilkommelse samt de forskellige Naadegaver som meget vigtigt, ogsaa dette at se paa Vennernes mange Svagheder og Elendigheder, og at Aarsagen til disse Elendigheder for en Del fandtes deri, at Evangeliet forkyndtes for meget og for frit.¹³²

Det er ikke helt enkelt at få greb om årsagen til den splittelse, der er blevet tolket så forskelligt, og som resulterede i, at Luthersk Missionsforening blev delt, og Evangelisk-Luthersk Missionsforening opstod i årene 1889-1892.¹³³ Min tilgang vil være at analysere den redegørelse om den åndelige situation, som Møller udarbejdede og daterede den 9. april 1889.¹³⁴ I den redegørelse forklarede Møller i tre punkter indholdet af den vision, han havde haft for at lede Luthersk Missionsforening i 1880'erne. Jeg vil undersøge og vurdere, hver af de tre punkter i den rækkefølge, Møller fremførte dem.

Jesu genkomst og de tilhørende profetier

Møller begyndte sin redegørelse sådan:

For det første. Iblandt de Spørgsmål, som i dette bevægelige Aarhundrede har paatrængt sig Guds Folks Opmærksomhed i saa at sige hele den protestantiske Kristenhed er især **"Haabet om vor Herres Jesu Kristi Tilkommelse og vor Forsamling til ham,"** samt i nøie Forbindelse hermed Profetiernes Granskning i det hele. Vor nu afdøde Ven Andersen pleiede at undersøge, hvad der saaledes bevægede sig i Tiden, og trænge ind deri med den ham forlenede Skarpsindighed og Evne. Alle saadanne Spørgsmaal drøftede vi meget ofte med hverandre, og jeg har igjennem ham faat Anledning til mangen en Tanke baade i dette og hint.¹³⁵

Møller nævnte så, at Andersen skaffede bøger, der omhandlede det spørgsmål, hjem fra England, Tyskland, Amerika, Sverige og flere andre steder. Efterfølgende sendte Andersen bøgerne til Møller, hvorefter de både mundtligt og skriftligt havde drøftet bøgernes indhold. Andersen havde flere gange

¹³² Evangelisk-Luthersk Missionsforening, *Mindeskrift*, 14-15.

¹³³ Om den kirkehistoriske fremstilling henvises til Ebbe Kaas "Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark skifter karakter". Jævnfør også Ebbe Kaas: "Christian Møller – 100 år efter hans død", *Budskabet* 143, nr. 6 (2007), 24-27.

¹³⁴ Chr. Møller "En lille Redegørelse", *Budskab fra Naadens Rige* 25, nr. 7 (1889), 97-104.

¹³⁵ Chr. Møller "En lille Redegørelse", 100-101. Det bør bemærkes, at Møller tidligt havde interesseret sig for tidens tegn, se Chr. Møller "Lidt om Tidens Tegn", *Budskab fra Naadens Rige* 4, nr. 9 (1868), 129-138, ligesom han længe havde været optaget af jøderne, både som folk og i Guds frelsesplan.

understreget, at man havde kristeligt ret til både mundtligt og skriftligt at fremlægge efter sin overbevisning, hvad Guds Ord sagde om et bestemt kristeligt emne. Det var, hvad Andersen havde gjort i sine fire artikler i *Budskab fra Naadens Rige* i 1880. Men Møller bragte Andersens artikler anonymt og blev skarpt kritiseret for indholdet i artiklerne. Om kritikken skrev han: "Gud give, jeg kunde udslette Erindringen om visse Optrin af min Sjæl".¹³⁶ I bogen *Naar kommer Kristus?* havde Møller ifølge egen opfattelse uddybet Andersens grundtanker efter samråd både med Andersen og flere andre erfarne brødre. Salget af den bog var gået godt, og bogen var oversat til svensk.

Rosenius', Andersens og Møllers syn på Kristi genkomst, Tusindårsriget og Israel

For Rosenius betød Kristi genkomst afslutningen af denne tidsalder, de dødes opstandelse, verdensdommen med en dobbelt udgang og evigheden, hvor intet kan forandres.¹³⁷ Rosenius skrev ofte om Jesu genkomst og glæden ved at leve i forventning om hans komme. Man kan sige, at han levede i en intens og glædelig forventning til Jesu komme. Han stillede gentagne gange det ransagende spørgsmål, om vi levede i fællesskab med Jesus, så vi var parat til at møde ham ved hans komme eller tilsynekomst. En række eksempler kan nævnes. 1. Ud fra ordene i Åb 3,1: "Du har ord for at leve, men er død", talte Rosenius om den hemmelige død, hvor vi selv tror, at vort gudsforhold er i orden, men hvor vi lever i et åndeligt bedrag uden at kende Jesus som vor Frelser og Herre.¹³⁸ 2. Rosenius stillede i flere sammenhænge spørgsmålet, om vi virkelig bliver salige.¹³⁹ 3. Flere steder understregede Rosenius, at en kristens borgerskab er i himlen. Derfor er det afgørende vigtigt at leve i forventning til Kristi komme.¹⁴⁰ 4. I sin udlægning af verdensdommen (Matt 25, 31-46) talte Rosenius både om frelse af nåde og en tro på Kristus, der er virksom i kærlighed.¹⁴¹ 5. Ud fra kapitel 15 i Paulus' Første Brev til Korintherne talte Rosenius markant og konkret om de dødes opstandelse og det evige liv.¹⁴²

¹³⁶ Chr. Møller "En lille Redegørelse", 101.

¹³⁷ Til en grundig behandling af Rosenius' syn på de sidste tider henvises til professor, ph.d. Jens Bruun Kofoeds (født 1963) emneopgave i kirkehistorie, som Kofoed som stud. theol. udarbejdede hos professor Leif Grane i 1988. Kofoed var landsungdomssekretær i Evangelisk-Luthersk Missionsforening 1992-1995.

¹³⁸ C.O. Rosenius "Den hemliga döden – under namn och skepnad af lif", *Pietisten* 5, nr. 2-3 (1846) 17-28.33-46; Rosenius, *Samlede Skrifter* XII, 9-34.

¹³⁹ C.O. Rosenius "Skall du verkligen warda salig, verkligen inkomma i himmelen?", *Pietisten* 9, nr. 1 (1850), 1-12 i anden udgave fra 1862, artiklen findes i den første udgave fra 1850; Rosenius, *Samlede Skrifter* I, 161-167.

¹⁴⁰ C. O. Rosenius "Guds folks borgerskab och umgängelse i himmelen", *Pietisten* 12, nr. 4 (1853), 49-63; Rosenius, *Samlede Skrifter* II, 115-128.

¹⁴¹ C.O. Rosenius "I hafwen det gjort mig", *Pietisten* 13, nr. 11 (1854), 161-168; Rosenius, *Samlede Skrifter* IX, 137-144.

¹⁴² C.O. Rosenius "De dödas uppståndelse och ett ewigt lif", *Pietisten* 14, nr. 9-12 (1855), 129-141, 145-159, 161-172, 177-190; Rosenius, *Samlede Skrifter* XIV, 115-38.

Rosenius var generelt meget forsigtig med at sætte tidspunkt på profetiers opfyldelse. Samtidig understregede han, at der i Skriften findes visse klare forudsigelser af tidstegn på Jesu komme. Før Kristus kommer, skulle den sidste store magt, Antikrist, fremstå (2 Thess 2; Åb 13). Det ville betyde lovløshed og mange trængsler og dermed også lidelser for Guds folk. Ligesom ugudeligheden og lovløsheden var stor på Noas tid, ville den også være det ved Jesu genkomst. Rosenius regnede ikke med, at en almen omvendelse skulle gå forud for Jesu genkomst. Men han ville ikke udtale sig præcist om, hvornår Antikrist ville fremtræde. Endelig henviste Rosenius flere gange til Jesu ord i Matt 24,14¹⁴³ om, at når evangeliet var prædikeret i hele verden for alle folkeslag, så skulle enden komme.¹⁴⁴ Kort før sin død beskæftigede Rosenius sig mere tematisk med Jesu genkomst. Det skete i en prædiken til "Andra Söndagen i Adventet. Text: Luc. 12:35-40".¹⁴⁵ Her var grundtonen at våge og være beredt til Jesu genkomst, men samtidig afviste han et kommende jordisk tusindårsrige. Også den unge Rosenius afviste et jordisk tusindårsrige.¹⁴⁶ Han havde samme syn som Luther og Melancthon, og som havde været kirkens syn siden Augustin, at Tusindårsriget begyndte med Jesu død og opstandelse. Jævnfør også sidste afsnit i artikel 17 i Den augsburgske Bekendelse: "De fordømmer også visse andre, der nu udspreder jødiske meninger om, at de fromme forud for de dødes opvækkelse skal overtage herredømmet i verden, efter at de ugudelige overalt er undertrykt".¹⁴⁷

Rosenius havde i alle årene som redaktør af *Pietisten* et klart Israelssyn. I *Pietisten* 1854 skrev Rosenius, at det var et af tidens store tegn, at Gud var begyndt at opfylde sine gamle løfter til sit ejendomsfolk Israel om at samle folket i deres fædres land. Rosenius refererede så til et brev fra en missionær i Nazaret, der beskrev, hvordan der var begyndt at ske ændringer i landets frugtbarhed, så det syntes, som om Herren allerede var begyndt at opfylde sine gamle løfter. Missionæren skildrede også, hvordan en stor mængde jøder netop var indvandret og konkluderede, at det "synas wara förebud till de prophetiors fullbordan, som handla om Israels återförsamlande till sina fäders land". Rosenius satte tegnene til Israel sammen med, at evangeliet nu blev forkyndt meget mere for alle folkeslag end

¹⁴³ Se for eksempel C.O. Rosenius "Sommaren är när", *Pietisten* 10, nr. 5 (1851), 79-80.

¹⁴⁴ C.O. Rosenius "En blick på tidens tecken", *Pietisten* 12, nr. 1 (1853), 1-13. Her har Rosenius samlet sine tanker om tiden for Jesu genkomst.

¹⁴⁵ Predikningar öfver Swenska Kyrkans Nya Högmessotexter af C.O. Rosenius och P. Waldenström. Första Årgången (Stockholm: Tryckt hos A.L. Norman, 1870), 16-32.

¹⁴⁶ Amy Moberg och Lina Sandell, *Techning af Carl Olof Rosenii lif och werksamhet, hans wänner tillegnad* (Stockholm, tryckt hos A.L. Norman, 1868) 155-157 bringer et brev af Rosenius skrevet 15.08.1848, hvor han i klare vendinger afviste, hvad han kaldte "den s. k. chiliasmen eller läran om ett tusenårigt fridsrike på jorden, der intet ondt är qwar, der alla äro heliga, ingen är otrogen. Denna lära, ehuru ny och oerhörd för dig och wännerna här, är likwäl wisst icke ny, utan en gammal judisk mening, som i kyrkohistorien är widtlyftigt beskrifwen och i den af judar och hedningar först samlade kyrkan ofta omtwistades, tildess en man, Dionysius af Alexandria, så kraftigt wederlade den, att den sedan aldrig fått rätt insteg".

¹⁴⁷ *Den danske Folkekirkens Bekendelsesskrifter* ved L. Grane (København: Det Danske Bibelselskab 1976), 56.

de foregående århundreder. Rosenius konklusion var, at et evigt rige venter os. Måtte vi blot våge og have vore lamper brændende, når Kristus kommer.¹⁴⁸

I *Pietisten* 1858 brugte Rosenius jøderne som et slags bevis på Bibelens guddommelige oprindelse. Læser man, hvad Moses og profeterne skriver i GT om jøderne, må man bare erkende, at det er Guds folk. Jødernes historie bekræfter de mange proferier, der er forudsagt i Bibelen om dette folk.¹⁴⁹

I sin kommentar til Romerbrevet udfoldede Rosenius sit Israelssyn.¹⁵⁰ Rosenius grundholdning var, at ligesom ikke alle er kristne, fordi de er døbt, så er man heller ikke automatisk en sand israelit, fordi man er født jøde. Kun de, der har taget imod Guds udvælgelse i Jesus Kristus, såvel jøde som græker, er sande israelitter.¹⁵¹ Når det drejede sig om frelsen i Jesus Kristus, talte Rosenius ikke om specielle fortrin for jøderne. Samtidig understregede han, at Israel havde fået flere privilegier betroet, for eksempel havde de fået Guds åbenbaringsord, og de havde fået det løfte, at Messias, Jesus Kristus, skulle fødes i deres folk. Rosenius' overordnede holdning var, at alt, hvad der skete og blev profeteret om Israel i den gamle pagt, havde både en konkret samtidig historisk betydning og tillige en åndelig, forbilledlig betydning for alle troende i den nye pagt, men den grundholdning udelukkede ikke, at nogle profetier, der blev givet Israel i den gamle pagts tid, gældende det kødelige Israel, først blev opfyldt i det kødelige Israel i den nye pagts tid. Dette gav han, som tidligere påvist, flere eksempler på. Men udvælgelsen i Kristus var generel og gjaldt alle mennesker, og kun de, der tog imod den, tilhørte det åndelige Israel. Rosenius understregede, at selv om den største del af Israel forkastede Messias, var der en rest, der ikke gjorde det, og det afgørende var, at Guds udvælgelse i Kristus også stod ved magt for jøderne. I sin gennemgang af Romerbrevets kapitler 9-11 forventede Rosenius i de sidste tider en folkevækkelse blandt jøderne. Ordene "så skal hele Israel frelses" (Rom 11,26) betød ikke, at Guds nådesudvælgelse i Kristus blev sat ud af kraft, så hver eneste jøde under alle omstændigheder blev frelst. Hver enkelt jøde havde frihed til at afvise evangeliet. Rosenius konkluderede: "Men att en salig tid för Israel skall komma, derom talar icke blott denna heliga text, utan äfven många andra. Se t. ex. hwad som redan säges i 5 Mos. 4, 29-31. Der talas uttryckligt om hwad som skall ske 'i de yttersta dagarna'".¹⁵² Rosenius videreførte de tanker om Israel, som den unge

¹⁴⁸ C.O. Rosenius "Ett märkwärdigt tids-tecken", *Pietisten* 13, nr. 12 (1854), 191-192.

¹⁴⁹ C.O. Rosenius "Allt kött skall tillsammans se, att Herrans mun talar", *Pietisten* 17, nr 1 (1858), 1-13. I denne artikel var Rosenius stærkt inspireret af Alexander Keith, *Wittnesbörd om uppfyllelsen af Skriftens Profetior* (Stockholm: P. Palmqvist, 1857).

¹⁵⁰ C.O. Rosenius "Epistelen till de Romare", *Pietisten* 23, nr.1-12 (1864), 1-191 og *Pietisten* 24, nr. 1-2 (1865), 1-32; *Romerbrevet udlagt af C.O. Rosenius*, oversat af provst Dick gennemset af dr. C. Rosenberg (København: Luthersk Missionsforening, 1933), 645-848.

¹⁵¹ C.O. Rosenius "Den sanna Kyrkan", *Pietisten* 13, nr. 2 (1854), 18-20.

¹⁵² C.O. Rosenius "Epistelen till de romare", *Pietisten* 24, nr. 1 (1865), 12.

Luther havde formuleret i sin kommentar til Romerbrevet¹⁵³ og videreført i sit jødeskrift fra 1523 *Jesus Kristus – en jøde af fødsel*.¹⁵⁴

I de sidste årtier er mange jøder både i Israel og i andre lande kommet til tro på Jesus som Guds Messias.¹⁵⁵

I 1880 skrev skomager Andersen en længere artikel med titlen *Hvem kommer til dommen?*¹⁵⁶ Han begyndte med en stærk tale om frelse af nåde. Derefter kritiserede han dem, der ikke ville søge mere i Guds ord end de gammelkendte temaer (s.116). Herligheden var knyttet til Jesu tilkommelse og ikke til døden. Midlet mod søvnighed i menigheden var at leve i forventning (s.125). Talen om Herrens tilkommelse blev for Andersen hjælpemidlet til at skabe åndelig fornyelse i menigheden (s.129). Andersen understregede, at det var meget mere fornyende for menigheden at leve i forventning om Jesu tilkommelse, end bare at fokusere på at man skal dø (s.130), ja selve forventningen vil skabe fornyelse (s.131). Det var så Andersens anliggende, at for at tale bibelsk rigtigt om forventningen om Jesu komme, skulle man formidle det samlede bibelske budskab og ikke lade sig nøje med visse traditionelle skriftsteder. Denne grundholdning fik til følge, at Andersen inddrog Bibelens løfter til Israel som en del af Bibelens forkyndelse og undervisning om Jesu genkomst (s.132). Det rejste spørgsmålet: Kan Herren komme, førend løfterne til Israel er opfyldt? (s.133). For Andersen var det afgørende, at alt i Bibelen skulle studeres og formidles (s.134). Med hensyn til dem, der sagde, at det er nok for mig, at Kristus er død for mine synder, pointerede Andersen, at selv om det var rigtigt, så måtte vi have den ambition at arbejde med alle dele af Guds ord, selv om nogle dele ikke umiddelbart kunne forstås sammenholdt med en traditionel læsning. Andersen overvejede, om begrebet Herrens dag automatisk betød en dag med 24 timer, eller betegnede det en længere periode (s.141)? Han inddrog ord fra Johannes Åbenbaring, der omhandler Tusindårsriget uden at gå i enkeltheder (s.146-147). Andersen understregede, at nogle steder i Bibelen tales der i almindelighed om Jesus tilkommelse, de dødes opstandelse og verdens undergang, uden at der blev talt om måden. Andre steder fandt Andersen, at der også blev talt om i hvilken rækkefølge, det skulle ske. Konkluderende

¹⁵³ Martin Luther, *Vorlesung über den Römerbrief 1515/1516*. (München: Chr. Kaiser 1965); *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. (Weimar 1883-1939, bd. 56 og 57).

¹⁵⁴ Martin Luther, *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. (Weimar 1883-1939, bd. 11), 314-336.

¹⁵⁵ Kai Kjær-Hansen, editor, *Jewish Identity & Faith in Jesus*, (Jerusalem: Caspari Center 1996); Knut H. Høyland and Jakob W. Nielsen, editors, *Chosen to follow. Jewish believers through history and today* (Jerusalem: Caspari Center 2012).

¹⁵⁶ Hans Andersen "Hvem kommer til Dommen", *Budskab fra Naadens Rige* 16, nr. 7-10 (1880), 97-109, 113-125, 129-142, 145-149. [Formelt fremtrådte artiklen anonymt; dog blev det nævnt i en fodnote s. 125, at artiklen "er os tilsendt fra en nær forbunden Broder og Ven." Chr. Møller, "Efterskrift", *Budskabet fra Naadens Rige* 25, nr. 6 (1889), 92 afslørede, at Hans Andersen var forfatteren. Denne afsløring kom Møller med året efter Andersens død, og da uenigheden og spændingen i Luthersk Missionsforening havde nået nye højder. [Under den voksende fløjkrig i Luthersk Missionsforening viser kilderne, at begge fløje prøvede at inddrage afdøde Hans Andersen på deres side].

kan det fastslås, at dette er den første artikel i *Budskab fra Naadens Rige*, hvor der tales om Kristi genkomst og i samme forbindelse om jødernes frelse og Tusindårsriget, hvor det nye er Tusindårsriget, for om jødernes frelse sagde Andersen ikke andet, end hvad man kunne læse i 'Rosenius' skrifter.

I 1882 udsendte Møller bogen *Naar kommer Kristus?* Bogen, der var på 112 sider, udkom også på svensk i 1887.¹⁵⁷

I bogens forord skrev Møller, at alene en ting var afgørende: "Vi vil kun spørge Guds eget ord".¹⁵⁸ Derefter beskrev Møller, at det herlige, vækkende og opmuntrende budskab om Jesu Kristi åbenbaring [tilkommelse, genkomst] var blevet et ikke alene fortiet og tilsidesat, men også miskendt og mistænkt emne. En af årsagerne var åndelig søvnighed. Men Møller mente også, at det hang sammen med uklarhed i selve læren. Møllers påstand var, at dels læste man i LM kun et lille antal skriftord og tilsidesatte i åndelig magelighed en række andre bibelord, og dels havde man i århundreder haft den uskik, at man indlæste en såkaldt åndelig betydning især i de profetiske ord. Ved den form for skriftlæsning kunne man lægge Gud de ord i munden, som man selv ønskede, og man fik Gud til at sige det modsatte af, hvad han havde sagt. Selv om Møller flere gange understregede, at det eneste afgørende var at tale, som Guds ord taler, så var Møller blevet talsmand for en tolkning af Bibelens tale om Jesu genkomst med inddragelse af Tusindårsriget, som man ikke finder i Luthers og Rosenius' bibeludlægning. Luthersk Missionsforenings Højskoles mangeårige forstander Frits Larsen (1895-1968) har udtalt, at det var gennem både tysk og engelsk påvirkning, at Møller var kommet ind på det syn på Jesu genkomst, Israel og Tusindårsriget, som Larsen mente, var det bibelsk rigtige.¹⁵⁹ I skriftet *Når kommer Kristus?* henviste Møller to gange til en engelsk forfatter, som han citerede uden at nævne forfatterens navn og skriftets titel.¹⁶⁰ Om Tusindårsriget skrev Møller: "At store og herlige begivenheder skal finde sted, og at der skal oprinde en lykkelig tilstand, et "tusindårsrige" på vor jord, står så uigendrivelig klart i vor Bibel, at ingen opmærksom bibellæser

¹⁵⁷ Chr. Møller: *Naar kommer Kristus? og hvad medfører hans Tilkommelse? En bibelsk Undersøgelse* (Rønne: "Budskab fra Naadens Rige", 1882). Om bogens lidt forkortede genudgivelse i 1957 og 1977 henvises til Ebbe Kaas, *Den rosenianske forbindelse*. Eftersom næppe mange har originaludgaven, henviser jeg til 1977-udgaven, der må formodes at være mest udbredt. Det bør bemærkes, at mens Møller skrev *Naar kommer Kristus? og hvad medfører hans Tilkommelse? En bibelsk undersøgelse*, så udsendte Luthersk Missionsforening den reviderede udgave uden spørgsmålstegn *Når Kristus kommer*.

¹⁵⁸ Møller *Når Kristus kommer* (Rønne: Dansk Luthersk Forlag, 1977), 5. Jævnfør Gunnar Svendsen "Christian Møller og genkomsten", *Budskabet* 132, nr. 3 (1996), 30-34.

¹⁵⁹ Frits Larsen, *Hvorfor havde mænd som Luther, C.O. Rosenius og Vilh. Beck ikke noget syn for Israel?* (København: Ordet og Israel 1963), 5.

¹⁶⁰ Møller, *Når Kristus kommer*, 36-37, 76-78. Det kan ikke afgøres, hvorvidt der er tale om samme forfatter eller to forskellige forfattere.

kan undgå at se det".¹⁶¹ Det var denne skråsikre lancering af et "tusindsårrige", der var det nye i forhold til Rosenius' undervisning. Derimod var Møllers undervisning om Israel ikke principiel ny i forhold til, hvad Rosenius havde skrevet.

Sikkert som en undsigelse af Møllers bog *Naar kommer Kristus?* udgav H.A. Jensen (1847-1896) i sin boghandel C.J.H. Ficks bog *Vidnesbyrd mod Chiliasmen eller Læren om Det tusindaarige Rige*.¹⁶² Bogen,¹⁶³ der var på 84 sider og oversat af N.P. Grunnet, har samme grundsyn som F. Piepers (1852-1931) hæfte *Tusindårsriget – hvad siger Bibelen?* udgivet af Evangelisk-Luthersk Missionsforening i 1984.¹⁶⁴ Sammenligner man disse to hæfter med Møllers bog, er det klart, at alle vil følge Bibelen i et og alt. Man var også enige om, at Bibelen skulle forklare sig selv ved at tage udgangspunkt i de klare skriftsteder, hvorefter de mindre klare skriftsteder skulle læses og forstås i lyset af de klare. Men sammenligner man nærmere, bliver det åbenbart, at forfatterne var uenige om, hvilke der var de klare skriftsteder, og hvilke der var de mindre klare skriftsteder. Denne uenighed medførte en forskellig forståelse af indholdet i begrebet Tusindårsriget, mens der faktisk ikke var nogen uenighed om Israels plads i endetiden. Men begge parter var meget sikre på, at modparten tog fejl. Der var ingen vilje til at forstå præmisserne for modpartens standpunkt.

Fick begyndte sin bog med at fastslå, at kiliisme er falsk lære. Derpå opstillede han 10 punkter som begrundelse for, at kiliismen var falsk. Derefter påviste han ud fra sin forståelse af Bibelen, at hver af de 10 kritikpunkter var i nøje overensstemmelse med Bibelen. Til sidst konkluderede Fick, at den kiliastiske lære ikke kunne bestå for Den Hellige Skrifts prøvesten og domstol. Den blev tværtimod af Bibelen forkastet som falsk lære. Det falder uden for dette kapitel at undersøge, hvorvidt den kiliisme, som Fick betegnede som falsk lære, var helt identisk med de tanker, som Møller havde

¹⁶¹ Møller, Når Kristus kommer, 58.

¹⁶² Jævnfør Ebbe Kaas, *Den rosenianske forbindelse*. Carl Johann Hermann Fick (1822-1885) var født i Hannover i Tyskland. Han studerede teologi i Göttingen og udvandrede i 1846 til USA, hvor han blev præst. I 1847 stiftede han sammen med 11 andre præster den meget bibeltro og markeret lutherske Missourisynode. En af de andre stiftere var Carl Ferdinand Wilhelm Walther (1811-1887), der blev kirkens markante leder i opbygningsfasen. Fick var præst i flere forskellige menigheder i Missourisynoden og tog i 1860 doktorgraden på en afhandling om kiliismen (læren om Tusindårsriget; af græsk chiloi = tusind, kiliade = tidsrum på 1000 år). Fick skrev salmer og åndelige sange, udgav opbyggelige bøger og skrev en bog om Luther, hvor han ønskede at fremstille den sande Luther. Walther skrev en biografi over Fick: C.F.W. Walther, "Kurzer Lebenslauf des weiland ehrwürdigen Pastor C.J.H. Fick", *Lutheraner* 42, nr. 14 (15. juli 1886) til nr. 18 (15. september 1886).

¹⁶³ Ficks bog fik en varm forhånds anbefaling af anonym forfatter, "Anmeldelse", *Mørke og Lys* 4, nr. 2 (1884), 32, hvor det blev oplyst, at Fick i overensstemmelse med den lutherske bekendelse belyste læren om Tusindårsriget. *Mørke og Lys* var redigeret af Chr. Bau og H.A. Jensen. I bladets næste nummer blev Ficks bog præsenteret som et fortræffeligt skrift, som med Guds Ord beviste kiliasmens uholdbarhed. Derimod blev Ficks bog forbigået i tavshed i *Budskab fra Naadens Rige*.

¹⁶⁴ Ficks bog fik en meget positiv anmeldelse af Grunnet i Den evangelisk-lutherske Frikirkens blad *Evangelisk luthersk Maanedsskrift* 6, nr. 3 (1884), 48. Grunnet understregede, at Fick behandlede læren om det "tusindaarige Rige" i overensstemmelse med Bibelen og den lutherske bekendelse.

fremført i sin bog *Naar kommer Kristus?* Men konsekvensen af Ficks bog blev, at Møller af nogle i Luthersk Missionsforening blev fremstillet som en falsk lærer.¹⁶⁵ Det er væsentligt at forstå, at Møller ikke blev kritiseret for sit Israelssyn, der var en videreføring af Rosenius' Israelssyn, men at han knyttede det sammen med sin lære om tusindårsriget.

Lige til sin død var Møller optaget af at studere og formidle den genkomstforståelse, som han lagde frem i bogen *Naar kommer Kristus?* Det fremgår blandet andet af de bøger, Møller ved sin død efterlod i sit private bibliotek.¹⁶⁶ F. Larsen skærpede tonen i forhold til Møller. Larsen var så fokuseret på sin egen forståelse af Tusindårsriget integreret i sit syn på Israel, at han karakteriserede Rosenius' Israelssyn som "ikke noget syn for Israel".¹⁶⁷ Møllers lære om Tusindårsriget skabte debat og kritik, men ikke hans Israelssyn i forlængelse af Rosenius' syn. Derimod skabte Larsens undsigelse af Luthers og Rosenius' Israelssyn debat og kritik.

Helligåndens nådegaver i Guds menighed, især helbredelse ved tro og bøn

Om det udtalte Møller

For det andet. Et Emne, som ogsaa gjør Krav paa vor Tids Opmærksomhed, er Ordet om **den Helligaands Naadegaver i Guds Menighed** og af disse især **Helbredelse ved Tro og Bøn**.¹⁶⁸

I 1884 skrev Møller en artikel om helbredelse ved tro og bøn.¹⁶⁹ Hans anliggende var tydeligt, at gøre opmærksom på Bibelens undervisning om nådegaverne og især nådegaven til at helbrede. Han

¹⁶⁵ Chr. Møller "En lille Redegjørelse", *Budskab fra Naadens Rige* 25, nr. 7 (1889), 97; Evangelisk-Luthersk Missionsforening, *Mindeskraft*, 13

¹⁶⁶ Møller oversatte til dansk og udgav i 1896 på eget forlag Henry Grattan Guinness' (1835-1910) bog, *Lys for Den sidste Tid. Profetierne om Endens Tid, Hedningernes Tider, Juda Riges Gjenoprettelse og Kristi Tilkommelse*. [Light for the Last Days. A Study Historic and Prophetic (London: Hodder & Stoughton, 1886)]. Den bog anbefalede Møller flere gange i *Budskab fra Naadens Rige*. Efter Guinness havde afsluttet sin teologiske uddannelse, følte han kald til at virke som evangelist. Han havde tydeligt evangelistens nådegave, og der udbrød vækkelse, hvor han prædikede. I 1873 oprettede han sammen med sin ægtefælle Fanny Emma Fitzgerald Guinness en fælleskirkelig missionsskole i London, East London Training Institute for Home and Foreign Missions. Skolen voksede, så den årligt havde 100 kvindelige og mandlige elever, hvorfra der i de kommende år blev uddannet og udsendt langt over 1000 medarbejdere til indre og ydre mission. Skolen skulle tjene alle evangeliske kirker, der ville gøre brug af den. Henry Guinness stod for skolens fælleskirkelige teologiske linje, mens Fanny Guinness styrede al økonomi og den enorme internationale korrespondance. Guinness lagde i undervisningen vægt på grundig bibelundervisning, sprogkunderskab til tjeneste i ydre mission samt studenternes aktive deltagelse i diakonalt arbejde i Londons fattigkvarterer. I fællesskab etablerede Fanny og Henry Guinness også ydre missionsselskaber, så missionsskolen tillige blev udgangspunkt for selvstændigt missionsarbejde. I Guinness' forkyndelse og undervisning havde den bibelske profeti og eskatologi en fremtrædende plads. Andre bøger i Møllers privatbibliotek om eskatologi var: 1. I.B. Dimbleby: *"Den bestemte Tid" (Dan. 8,19). Eller Bibelske, historiske og astronomiske Beviser for Enden af Hedningernes Tider i 1898 og Herrens Ankomst* (Faribault, Minn., 1896). 2. C.A.L. Totten, *Det tusenåriga Riket och Begynnelsen till en ny Tid* (Stockholm: P.A. Huldberg, 1894).

¹⁶⁷ Larsen, Hvorfor havde mænd, 1.

¹⁶⁸ Chr. Møller "En lille Redegjørelse", 101.

¹⁶⁹ Chr. Møller "Om Helbredelse ved Tro og Bøn", *Budskab fra Naadens Rige* 20, nr. 11 (1884), 161-172.

fokuserede særskilt på Paulus' Første Brev til Korintherne kapitel 12 om nådegaven til at helbrede og Jakobs Brevs kapitel 5 om at salve en syg i menigheden og bede over vedkommende. Han refererede også til svenskeren Fredrik August Boltzius (1836-1910) med henvisning til det svenske blad *Wäktaren*.¹⁷⁰ Læser man artiklen i dag, virker den grundlæggende bibelsk velargumenteret og balanceret.¹⁷¹ Samtidig er det nødvendigt med et par kritiske indvendinger. Det var principielt betænkeligt at lægge op til bibelsk undervisning om nådegaverne og især nådegaven til at helbrede og samtidig inddrage og bakke op om den virksomhed, som en person udøvede i et andet land. Dermed blev tyngdepunktet flyttet fra bibelundervisning til en konkret stillingtagen til en persons handlinger uden for det rosenianske fællesskab i Sverige. Det var også betænkeligt, når Møller ville bruge undervisning om nådegaven til at helbrede i sin kamp mod det, han kaldte sløvhed og slaphed i menigheden.¹⁷² Det er nyt i forhold til Rosenius' undervisning om helliggørelsen. I 1889 beskrev Møller denne sag om helbredelse ved tro og bøn med følgende ord:

Herom føler jeg nogle af de bittreste Bebrejdelser i hele mit offentlige Liv. Ja jeg skriver dette under Taarer, det svier i mit Hjerte, og Gud give, jeg kunde gjøre adskilligt ugjort igjen! Det er **ikke selve** Sagen, jeg angrer; thi den staar saa uigjendrivelig klart i Guds Ord, f. Ex. i 1. Kor. 12, og Jak. 5,14-18, at ingen, som læser det nye Testamente, kan undgaa at see det. Men hvad der svier i mig, er min ubetænksomme og ubesindige Fremgangsmaade med den; thi derved har jeg, skjøndt det ikke var min Villie, givet Anledning til Forvirring og skadet en god Sag, som jeg saa inderlig gjerne vilde fremme.¹⁷³

I Evangelisk-Luthersk Missionsforenings Mindeskrift fra 1942 omtales artiklen under overskriften *Sørgelige Mislyde og Afveje*.¹⁷⁴ Ud fra forskellige skriftsteder kom Evangelisk-Luthersk Missionsforening til den opfattelse, at helbredelse ved bøn alene hørte aposteltiden til. Derfor skulle man ikke praktisere og forvente det, som Gud lod følge apostlene og de første kristnes forkyndelse.

I Luthersk Missionsforenings historieskrivning omtales den sag om helbredelse ved bøn og Møllers kontakt til Boltzius næsten ikke, men Ebbe Kaas har ud fra bevarede breve og en række svenske kilder givet en detaljeret fremstilling af Møllers ageren i denne sag, så man forstår, hvorfor

¹⁷⁰ Se nærmere Ebbe Kaas, "Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark skifter karakter" i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 203-212.

¹⁷¹ Artiklens indhold er principielt det samme, som den senere nordmand Peder Olsen har udfoldet i sin bog *Helbredelse ved bøn*, som Credo udgav (København 1988).

¹⁷² Chr. Møller "Om Helbredelse ved Tro og Bøn", 168.

¹⁷³ Chr. Møller "En lille Redegjørelse", 101.

¹⁷⁴ Evangelisk-Luthersk Missionsforening *Mindeskrift*, 13-14.

Møller ærgrede sig så meget over sin handlemåde, og hvorfor den sag blev så betændt under krisen i 1880'erne. Sagen afdækker, at den meget dygtige prædikant, skribent og igangsætter Møller ikke var blevet udrustet med lige så store nådegaver til at lede en etableret missionsforening.¹⁷⁵

Thorngreen betegnede i sin beskrivelse af Luthersk Missionsforenings historie Trandberg som en svag leder med svingende standpunkter.¹⁷⁶ Studerer man kilderne for udviklingen i 1860'erne, er Thorngreens fremstilling sagligt dækkende. Studerer man kilderne for udviklingen i 1880'erne, er det overraskende at konstatere, at Thorngreens karakteristisk af Trandberg i 1860'erne passer forbavsende godt på Møllers lederevner i 1880'erne, hvad Møller også indrømmede i sin redegørelse i *Budskab fra Naadens Rige* i 1889.

Ensidig brug af Bibelen og Rosenius' skrifter

Den unge Møller skrev ikke meget om helliggørelse.¹⁷⁷ Hans fokus var nej til gerningsretfærdighed og ja til "verden i Kristus retfærdig er vorden". Som påvist blev Møller i løbet af 1870'erne helbibelsk og tilegnede sig Rosenius' sjælesørgeriske måde at formidle på, ligesom han i den periode bragte flere artikler i *Budskab fra Naadens Rige* af Rosenius om helliggørelse. Derfor virker det overraskende, at Møller i 1880'erne gik ind i et opgør med sin tidligere ensidighed. Han drøftede ofte den åndelige situation i Luthersk Missionsforening med skomager Hans Andersen. I *Budskab fra Naadens Rige* findes flere artikler, hvor man kan læse om Møllers og Andersens overvejelser.¹⁷⁸ Første gang Møller gav en sammenhængende kritik af forkyndelsen og den åndelige linje i Luthersk Missionsforening var i 1882.¹⁷⁹ Møller talte om en "kvælende, dødlignende Sløvhed, Lunkenhed og Slaphed" flere steder i Luthersk Missionsforening, ligesom han talte om "utidigt kjæresteri, letsindige Forlovelser og ofte lige saa letsindige Ophævelser", og endelig mente Møller, at flere i Luthersk Missionsforening skikkede sig lige med verden "med Nips og Luksus, begrave sig i dette jordiske, væve sig ind i uforholden Handel og Spekulationer, Utilfredshed med sin Stilling og Ubetænksomhed i at stifte Gjæld ud over det rimelige Forhold i de af Gud betroede Evner og så videre." Møller understregede, at alt dette forekom samtidig med "at vi blive overøste med evangeliske Sprog".¹⁸⁰ Den forkyndelse,

¹⁷⁵ Kaas, "Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark skifter karakter" i: Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 201-218.

¹⁷⁶ Thorngreen (red.), *På ordets grund*, 26.

¹⁷⁷ Det fremgår klart af de første 10-12 årgange af *Budskab fra Naadens Rige*.

¹⁷⁸ Chr. Møller "Ord – Sprog – Guds Ord – Prædiken", *Budskab fra Naadens Rige* 18, nr. 4-7 (1882), 53-65, 69-83, 85-98, 101-114; Chr. Møller "Lov, Formaninger og Helliggjørelse", *Budskab fra Naadens Rige* 19, nr. 2 (1883), 17-30; Chr. Møller "Missionær Andersen taler, skjøndt han er død", *Budskab fra Naadens Rige* 25, nr. 5-7 (1889), 65-94, 97-104.

¹⁷⁹ Det skete i Chr. Møller "Ord – Sprog – Guds Ord – Prædiken", 53-65, 69-83, 85-98, 101-114.

¹⁸⁰ Chr. Møller "Ord – Sprog – Guds Ord – Prædiken", 91.

som Møller i 1882 opfattede som mangelfuld, karakteriserede han sådan: "Saaledes er det let forklarligt, at man kun faar et saare lidet Udvalg af Guds Ord, nogle forholdsvis faa Sprog om Menneskehjertets fortabte elendige Tilstand og om den store Naade i Jesu for alle ugudelige Syndere".¹⁸¹ På den ene side er man ikke i tvivl om, at Møller hele livet ønskede at være en discipel af Rosenius. Samtidig var han blevet overbevist om, at han i sin forkyndelse, bibelundervisning og skribentvirksomhed havde praktiseret en for ensidig anvendelse af både Bibelen og Rosenius' skrifter. Møller formulerede det sådan:

En Sag af mere almindelig og vidtomfattende Betydning, som vi mangfoldige Gange drøftede, Andersen, P. Kofod, Seiersen og jeg, var at Missionsforeningens Liv vistnok var udsat for store Farer ved en alt for indskrænket og ensidig Anvendelse baade af Guds Ord og af Roseni Skrifter, et alt for lille og snævert Udvalg af saa kaldte "Prædiketexter," at man, for blot at nævne et Exempel, meget ofte kunde høre prædikes over de to første Vers i Joh. Brev 2det Kap, og 3die Kap. , men meget sjældent fik vedrørt hele den øvrige Del af Kapitlerne, og saaledes med mange andre Stykker af Guds Ord – at man alt for ideligt og ensidigt betoned blot de troendes Ugudelighed i dem selv, men forsømte Guds Ord om Aandens Værk og Guds Børns Hellighed og Vandring, samt at man betoned de ugudeliges Retfærdighed udenfor dem selv og i det hele taget forsømte mange store Dele af Guds Ord, Roseni og Luthers Skrifter, saadanne Dele især, som kunde tjene Guds Børn til Opmuntring, Paamindelse, Bestraffelse, Renselse og Fremgang i Tro, Haab, Kjærlighed, hellig Vandel og Gudfrygtigheds Øvelse.¹⁸²

Den analyse er jeg enig i for de første årgange af *Budskab fra Naadens Rige* og Luthersk Missionsforenings tidlige begyndelse. Men jeg finder ikke beskrivelsen dækkende, når vi kommer op i 1870'erne, hvor man også finder mere undervisning og forkyndelse om det kristne liv. Det springende punkt bliver imidlertid, på hvilken måde man korrigerer den åndelige kurs. For at kunne beskrive Møllers linje skal det undersøges, hvordan han redigerede *Budskab fra Naadens Rige*.¹⁸³ Men først skal vi høre hans egen vurdering af sit projekt med en bredere forkyndelseslinje.

Vi forsøgte vel ogsaa efter ringe Evne at føre disse Betragtninger ud i Livet til Sagens bedste. Men atter her har jeg for min Del meget at begræde og beklage, især Mangel paa Taalmodighed og Viselighed, at jeg nemlig i min arme Karakters Heftighed og Ivrighed, visselig i en ærlig og god Mening, men ikke altid viselig Fremgangsmaade brugte stærke

¹⁸¹ Chr. Møller "Ord – Sprog – Guds Ord – Prædiken", 94.

¹⁸² Chr. Møller "En lille Redegjørelse", *Budskab fra Naadens Rige* 25, nr.7 (1889), 103.

¹⁸³ Vi har ikke bevaret prædikener af Møller og de andre prædikanter fra denne periode.

Ord og Skildringer og en, om jeg saa maa sige, for voldsom Fremstilling for at drive frem, hvad der kun kan vindes ved Overbevisning og Aandens Tugt, saa at hver enkelt vaagner og stanser for Herrens eget Ord. Mangen Gang kunde det maaske behøves at gaa haardt paa, men vor Skrøbelighed vil klæbe ved Alt, og saaledes er det maaske forstaaligt, at det næsten kunde forekomme enkelte som en "ny Lære". Men Historien viser os, at et sandt Guds Værk ofte staar i Fare for at sygne hen og forstenes i død Rettroenhed, Renlærighed, Talemaader, Meninger og Former.¹⁸⁴

Chr. Møller som redaktør af Budskab fra Naadens Rige og som forfatter

I 42 år (1865-1907) redigerede Chr. Møller *Budskab fra Naadens Rige*. I alle disse år skrev han selv en betydelig del af indholdet, idet han tillige bragte en række artikler af forskellige opbyggelsesforfattere, som kan inddeles i forskellige kategorier:

1. Personer der var kendt inden for mange skandinaviske vækkelsesbevægelser: a. Martin Luther, b. Johann Arndt, c. Christian Scriver, d. Philipp Jakob Spener, e. K.H. Bogatzky (1690-1774) og f. F.W. Krummacher.
2. Personer fra den rosenianske vækkelse og personer, der var forløbere for vækkelsen. a. A.C. Rutström (1721-1772), b. Anders Nohrborg (1725-1767), c. C.O. Rosenius, d. Oscar Ahnfelt, e. Peter Fjellstedt, f. Jacob Traasdahl.
3. Mange engelsktalende reformerte skribenter,¹⁸⁵ nogle tysktalende lutheranere, samt andre fra kirkehistorien.¹⁸⁶
 - a. Arnobius fra Sicca i Nordafrika (død ca. 330).¹⁸⁷ Kristen apologet. Hans syv bøger til forsvar for den kristne tro blev oversat til tysk 1842.
 - b. Besser, Wilhelm Friedrich (1816-1884) var tysk præst og teolog med doktorgrad fra Rostock Universitet.¹⁸⁸ Besser sluttede sig til Gammel-Lutheranerne, der afviste organiseret samarbejde med reformerte kristne. Besser er især kendt for sin praktisk opbyggelige udlægning af dele af NT, delvis oversat til dansk.

¹⁸⁴ Chr. Møller "En lille Redegjørelse", 103.

¹⁸⁵ I denne artikel bruger jeg ordet reformert om calvinister, baptister, metodister med mere samt lavkirkelige anglikanere.

¹⁸⁶ Eftersom Møller sjældent giver kildeoplysninger, er der nogle skribenter, som Møller har brugt, som det ikke har været muligt at identificere og dermed beskrive. Disse forfattere er ikke medtaget.

¹⁸⁷ Arnobius "Gode Ytringer", *Budskab fra Naadens Rige* 35, nr.10 (1899), 159.

¹⁸⁸ Besser "I alle Eders Hjerter", *Budskab fra Naadens Rige* 13, nr. 10 (1877), 160.

c. Bonar, Horatius (1808-1889).¹⁸⁹ Skotsk reformert præst og teologisk forfatter og digter. Tilsluttede sig den skotske frikirke, da den blev dannet i 1843. Den kirke var inspireret og præget af Jean Calvin (1509-1564).

d. Bunyan, John (1628-1688).¹⁹⁰ Bunyan var en engelsk calvinistisk præst og prædikant. Bunyan sluttede sig efter en omvendelseskrisen til en baptistisk menighed. Selv om han ikke tilhørte Church of England (den anglikanske kirke), regnes han som en af den puritanske bevægelses store repræsentanter. Bunyan er især kendt som forfatter af *Pilgrimsvandringen*.¹⁹¹

e. Camerarius, Joachim (1500-1574).¹⁹² Tysk filolog, der underviste på gymnasier og universiteter. Stod Philipp Melanchthon (1497-1560) nær.

f. D'Aubigné, Jean Henri Merle (1794-1882) var schweizisk teolog og reformationshistoriker.¹⁹³ Han var reformert præst i Berlin og Bruxelles; blev 1832 professor ved en reformert præsteskole i Genève. Han var en stærk fortaler for Evangelisk Alliance.

g. Dwight, Harrison Gray Otis (1803-1862) blev 1830 udsendt som missionær til Malta af det amerikanske missionselskab,¹⁹⁴ der i 1810 var oprettet af kongregationalisterne. 1831-1861 virkede han i Konstantinopel/Istanbul som missionær blandt armenierne.

h. Edersheim, Alfred (1825-1889).¹⁹⁵ Født af jødiske forældre, blev døbt, teologiske studier, præst og præstelærer i den skotske frikirke. Edersheim, der havde et omfattende opbyggeligt forfatterskab, blev senere præst i den anglikanske kirke.

i. Gaussen, Francois Samuel Robert Louis (1790-1863).¹⁹⁶ Gaussen var født i Genève, hvor han også studerede teologi og blev ordineret i 1814. Han var opvokset med rationalismen, som han imidlertid tog et opgør med og tilsluttede sig en klart bibeltro vækkelseskristendom. Han blev i 1834 professor i dogmatik og virkede tillige som prædikant. I skrifterne *Théopneustie* (1840/1842) og *Canons des Ecritures* (1860) fastholdt han et ortodokst bibelsyn.

¹⁸⁹ Honar "Veien til Fred", *Budskab fra Naadens Rige* 30, nr.2-3 (1894), 17-28, 33-43.

¹⁹⁰ Bunyan "Vi vide", *Budskab fra Naadens Rige* 23, nr. 8 (1887), 127-28.

¹⁹¹ Udkom i to bind på Frimodts forlag i 1955. I bind 1 udgivet i 3. oplag 1977 oplyses, at den hermed var trykt i 9.000 eksemplarer. Bind 1 blev genudgivet af Credo og kom i 2006 i 4. oplag.

¹⁹² Camerarius "I Rom", *Budskab fra Naadens Rige* 34, nr. 2-6 (1898), 28-32, 42-46, 59-62, 71-75, 89-92.

¹⁹³ D'Aubigne "Gud handler underligt", *Budskab fra Naadens Rige* 31, nr. 10 (1895), 160.

¹⁹⁴ Dwight "Hvad er Døden", *Budskab fra Naadens Rige* 7, nr. 3 (1871), 48.

¹⁹⁵ Edersheim "Stol paa Gud", *Budskab fra Naadens Rige* 10, nr. 9 (1874), 144.

¹⁹⁶ Gaussen "Bibelen, Guds Ord", *Budskab fra Naadens Rige*, nr. 2 (1876), 17-31. Møller gjorde udtrykkelig opmærksom på, at indholdet i den artikel havde han for en stor del lånt fra den lærde franskmænd Gaussens bog om Bibelens inspiration. Møller oplyste ikke, på hvilket sprog han havde læst Gaussens bog. Dog tyder Chr. Møller "En god Bog", *Budskab fra Naadens Rige* 35, nr. 9 (1899), 144 på, at Møller har læst Gaussen på svensk.

- j. Haldane, Robert (1764-1842).¹⁹⁷ Skotsk evangelist, der virkede for Guds Riges udbredelse i Skotland. Arbejdede også nogle år i Schweiz.
- k. Junius, Francois (1545-1602) var reformert teolog.¹⁹⁸ Virkede som præst og teologisk professor i Belgien og Sydtyskland.
- l. Lavater, Johann Casper (1741-1801).¹⁹⁹ Schweizisk reformert præst og forfatter. Besøgte København 1793, hvor han under stor tilslutning prædikede i den reformerte kirke.
- m. Löhe, Johannes Konrad Wilhelm (1808-1872),²⁰⁰ tysk luthersk præst, der virkede for indre mission og kirkelig diakoni. Medvirkede til dannelsen af Missouri-synoden i USA.
- n. Mackintosh.²⁰¹ De lange artikler var især taget fra Mackintoshs *Betrægtelser öfwer Moseböckerne*.²⁰²
- o. Moody, Dwight L. (1837-1899) var sin tids førende vækkelsesprædikant.²⁰³ Han havde en sjælden evne til at tale folkeligt og enkelt. Han opfordrede mennesker til at omvende sig og tage imod Jesus og overgive sig til et helligt liv med Jesus. Han forstod også at inddrage den kristne sang i vækkelsens tjeneste. Moody lagde vægt på bibellæsning og bøn, men var skeptisk til markante dogmatiske standpunkter, der efter hans vurdering let kunne skabe splittelse blandt vækkelsens folk. Han var om nogen overkonfessionel og talsmand for Evangelisk Alliances fælleskirkelige linje. Ifølge en kirkehistoriker var Moody redskab til den måske største vækkelse i kristenhedens historie.²⁰⁴
- p. Moore, E.W.²⁰⁵ Engelsk præst, der var med i det 19. århundredes helliggørelsesbevægelse.

¹⁹⁷ Haldane "Retfærdighed", *Budskabet* 33, nr. 8 (1897), 127.

¹⁹⁸ Junius "Min Drøm", *Budskab fra Naadens Rige* 24, nr. 2 (1888), 28-30.

¹⁹⁹ Lavater "Min Hustrus Guldring", *Budskab fra Naadens Rige* 25, nr. 10 (1889), 154-156.

²⁰⁰ Löhe "Fredens eneste sande Vei", *Budskab fra Naadens Rige* 7, nr. 10 (1871), 145-157.

²⁰¹ Mackintosh "Døde Gjæringer og onde Gjæringer", *Budskab fra Naadens Rige* 8, nr. 6 (1872), 93-94; Mackintosh "Paaskelammet/Syndsbejdelse og Forladelse/Gud og hans gjenløste Folk/Med Hensyn til Profetierne om Israel", *Budskab fra Naadens Rige* 21, nr. 3-4, 7, 9 (1885), 33-43, 49-57, 104-110, 129-139, 144; Mackintosh "Yttringer af Guds tjenere/Gud skal dømme/Du og Dit Hus eller En Kristen i sit Hjem/Du og Dit Hus/Du og Dit Hus/Du og Dit Hus/Du og Dit Hus", *Budskab fra Naadens Rige* 22, nr. 2, 4, 7-11 (1886), 32, 63-64, 104-11, 119-27, 136-42, 151-57, 161-74; Mackintosh "Isaks Brud", *Budskab fra Naadens Rige* 23, nr. 6 (1887), 81-89; Mackintosh "Af Kristus og for Kristus", *Budskab fra Naadens Rige* 25, nr. 9 (1889), 142-43; Mackintosh "Prøvelser", *Budskab fra Naadens Rige* 25, nr. 11/ (1889), 174; Mackintosh "Hvad en Synder behøver/Kun een Vei", *Budskab fra Naadens Rige* 26, nr. 1, 3 (1890), 7-11, 45; Mackintosh "Han tilmaaler alt/Vandring i Troen", *Budskab fra Naadens Rige* 27, nr. 5-6 (1891), 79-80, 91-94; Mackintosh "Træk af Mose Liv", *Budskab fra Naadens Rige* 28, nr. 2-3 (1892), 26-30, 43-45; Mackintosh "Frelse", *Budskab fra Naadens Rige* 29, nr. 7 (1893), 109; Mackintosh "Trældom og Frihed", *Budskab fra Naadens Rige* 34, nr. 3 (1898), 33-42; Mackintosh "En Bog", *Budskab fra Naadens Rige* 35, nr. 10 (1899), 160; Mackintosh "Noget om Kain og Abel" 36, nr. 3-4 (1900), 34-42, 49-57.

²⁰² Ifølge Olesen, *De frigjorte*, 215 var det første gang, at et dansk blad (bortset fra den klassiske metodisme fra 1700-tallet) gav spalteplass til noget, der minder om 1800-tallets engelske Holiness-Gospel (helliggørelsesbevægelse).

²⁰³ Moody "Mærkelige Yttringer", *Budskab fra Naadens Rige* 12, nr. 6 (1876), 95-96; Moody "Hvorfor elsker Du ikke Jesus?", *Budskab fra Naadens Rige* 25, nr. 8 (1889), 126-127; Moody "Troens fulde Forvisning", *Budskab fra Naadens Rige* 30, nr. 5-7 (1894), 75-79, 91-96, 104-108; Moody "Gaar hen og lærer alle Folk", *Budskab fra Naadens Rige* 31, nr. 5 (1895), 78; Moody "Moody forbauser sine Tilhørere", *Budskab fra Naadens Rige* 34, nr. 6 (1898), 93-94; Moody "Se og lev!", *Budskab fra Naadens Rige* 43, nr. 9 (1907), 129-137.

²⁰⁴ Hjalmar Holmquist og Jens Nørregaard, *Kirkehistorie III*, (København: J.H. Schultz, 1951), 123.

²⁰⁵ Moore "En levende Jesus Kristus", *Budskab fra Naadens Rige* 25, nr. 11 (1889), 171-172.

- q. More, Hannah (1745-1833) var engelsk digter og filantrop.²⁰⁶ Hun tilhørte en gammel puritanerfamilie og var en af pionererne i søndagsskolebevægelsen.
- r. Newton, John (1725-1807).²⁰⁷ Oplevede under et liv til søs en alvorlig vækkelse (1748), der bragte ham under påvirkning af George Whitefield (1714-1770) og John Wesley (1703-1791). Blev præst i den anglikanske kirke, hvor han arbejdede ivrigt for den evangeliske kristendomsopfattelse. Han stod ved William Wilberforces (1759-1833) side i kampen mod slavehandelen.
- s. Reid, William var aktiv i det 19. århundredes engelske helliggørelsesbevægelse.²⁰⁸
- t. Rochat, August var lærer i Schweiz.²⁰⁹
- u. Saphir. Adolph (1831-1891).²¹⁰ Jødemissionær af jødisk afstamning, døbt som 12-årig. Arbejdede som missionær blandt jøder i blandt andet Hamburg og Glasgow. Skrev en del missionstraktater, der blev oversat til mange sprog.
- v. Sartorius, Ernst Wilhelm Christian (1797-1859).²¹¹ Tysk, luthersk præst, der sammen med Ernst Wilhelm Hengstenberg (1802-1869) fastholdt den ortodokse lutherske lære over for både den katolske kirke og rationalismen.
- w. Spangenberg, August Gottlieb (1704-1792).²¹² Biskop i Brødremenigheden efter Nicolaus Ludwig von Zinzendorf (1770-1760), der var Brødremenighedens stifter.
- x. Spurgeon, Charles Haddon (1834-1892) var baptistisk vækkelsesprædikant og en af sin tids største prædikanter og en skattet opbyggelsesforfatter.²¹³
- y. Vinet, Alexandre (1797-1847) var fransk-schweizisk teolog og litteraturhistoriker. Var først professor i fransk sprog og litteratur i Basel; fra 1837 professor i praktisk teologi i Lausanne. Virkede især som kristen apologet og forkæmper for frihed for vækkelseskristendom.²¹⁴

²⁰⁶ More "Gud tænker i alle Forhold paa vort bedste", *Budskab fra Naadens Rige* 15, nr. 9 (1879), 144.

²⁰⁷ Newton "Naar vi ere paa vort Kalds Vel", *Budskab fra Naadens Rige* 22, nr. 6 (1886), 96.

²⁰⁸ Reid "Hvad har Jesu Blod udrettet for os?", *Budskab fra Naadens Rige* 26, nr. 7 (1890), 98-105.

²⁰⁹ Rochat "Naaden er nok", *Budskab fra Naadens Rige* 3, nr. 4-7 (1867), 49-60, 65-76, 81-92, 97-108. Rosenius bringer en opbyggelig artikel af ham i *Pietisten* 19, nr. 7 (1860), 110-112 og nr. 10 (1860), 143-144 og henviser til et skrift af ham oversat til svensk *Evangeliskt Wittnesbörd*. Rosenius betegner det som et fortræffeligt skrift og kalder ham en "Guds mand i Schweiz".

²¹⁰ Saphir "Jesus, i alle Ting sine Brødre lig/Jesus Kristus er i Gaar og i Dag den samme, ja til evig Tid", *Budskab fra Naadens Rige* 29, 30, nr. 12, 1 (1893/1894), 177-191, 1-15.

²¹¹ Sartorius "Om den retfærdiggjørende Tro", *Budskab fra Naadens Rige* 10, nr. 5 (1874), 77-80.

²¹² Spangenberg, "Om Synd og Syndernes Forladelse", *Budskab fra Naadens Rige* 27, nr. 11-12 (1891), 161-171, 178-187.

²¹³ Spurgeon "De Troende", *Budskab fra Naadens Rige* 3, nr. 5 (1867), 78-79; Spurgeon "Hvad vi trænge til" *Budskab fra Naadens Rige* 24, nr. 7 (1888), 111; Spurgeon "Salige Sørgende", *Budskab fra Naadens Rige* 25, nr. 8 (1889), 125-126; Spurgeon "Bønmoderne", *Budskab fra Naadens Rige* 33, nr. 6 (1897), 96; Spurgeon "Om den Herre Jesus", *Budskab fra Naadens Rige* 34, nr. 2 (1898), 28; Spurgeon "En Sjelvindes Liv og Gjerning", *Budskab fra Naadens Rige* 41, nr. 1-3 (1905), 5-10, 17-24, 33-41; Spurgeon "Om at opvække de døde", *Budskab fra Naadens Rige* 41, nr. 10-11 (1905), 145-154, 161-168.

²¹⁴ Vinet "Det er en stor Trøst", *Budskab fra Naadens Rige* 23, nr. 6 (1887), 96.

z. Woltersdorff, Ernst Gottlieb (1725-1761), tysk salmedigter.²¹⁵

C.H. Mackintosh/ Mac Intosh²¹⁶

I 1887 redegjorde Møller for, at han længe havde ønsket at udgive Mackintoshs *Betragtninger over de fem Mosebøger*.²¹⁷ Han havde erhvervet udgiverrettigheder, men så var *Hemmeligheder i Lov og Evangelium I-II* blevet udsolgt, så de først skulle genoptrykkes. Møller karakteriserede Mackintoshs værk som dybt evangelisk, hvor han helt og fuldt prædikede Kristus som synderes stedfortræder, offerlam og eneste retfærdighed for Gud. Ifølge Møller havde Gud givet Mackintosh et enestående indblik i offerlovene og ceremonilovene samt Israels stilling og betydning. Desuden havde Mackintosh fået en gave til at tale trosstærkende, opmuntrende og praktisk kristendom. Møller indrømmede, at der var punkter og formuleringer hos Mackintosh, han ikke var helt enig i, og som han derfor ikke ville oversætte ordret, og som han i noter ville reservere sig overfor. Det var ikke desto mindre Møllers vurdering, at som tillæg til læsningen af Rosenius, som de havde haft i cirka 20 år, ville Mackintoshs bøger ”ved Guds Naade kunde blive et Middel til at modvirke Sløvhed og Søvn samt virke troesstærkende, forfriskende, vækkende og praktisk formanende baade her og der”.²¹⁸ Som smagsprøve på Mackintosh henviste Møller til artikler af Mackintosh, der allerede var trykt i *Budskab fra Naadens Rige*. Mackintosh hørte til Plymouth-Brødrene.²¹⁹

I begyndelsen af 1800-tallet var både de politiske og de sociale forhold meget vanskelige i mange europæiske lande. Napoleonskrigene førte nød og forvirring med sig. Mange blev grebet af en apokalyptisk stemning og læste Johannes Åbenbaring for at finde profetiernes lys over samtiden. Napoleon var i centrum for mange, og adskillige så ham som dyret i Johannes' Åbenbaring. I denne situation fandt mange kristne trøst i forventningen om, at Jesus snart skulle komme igen. Flere rejste også kritik af de etablerede kirker og deres kristendom, som de fandt ikke holdt mål, når de sammenlignede med den ældste menigheds kraftfyldte menighedsliv. Resultatet blev flere kirkelige nydannelser. Et af disse var Plymouth Brethren, der begyndte sin virksomhed fra 1820'erne primært i byen Plymouth (deraf navnet). De har øvet indflydelse på kristendomsforståelsen langt uden for egne rækker. Efter Plymouth-brødrenes opfattelse er kirken sammensat af dem, som ved Helligånden

²¹⁵ Woltersdorff "Det naturlige Menneske", *Budskab fra Naadens Rige* 14, nr. 5 (1878), 80.

²¹⁶ Møller skrev altid Mac Intosh, mens Elith Olesen i *De frigjorte* skrev C.H. Mackintosh. Jeg har valgt at følge Olesens skrivemåde.

²¹⁷ Chr. Møller "En Tanke om en Bog", *Budskab fra Naadens Rige* 23, nr. 6 (1887), 95-96.

²¹⁸ Chr. Møller "En Tanke om en Bog", 96. Hvorfor Møllers store udgiverprojekt aldrig blev realiseret, findes der ikke nogle oplysninger om. Derimod blev Mackintoshs kommentarer til Mosebøgerne oversat og udgivet i Norge (Olesen, *De frigjorte*, 684), og i Sverige udkom hans kommentar til Femte Mosebog i 1882.

²¹⁹ Gunnar Hillerdal, *Plymouthbröderna. En annorlunda gren av kristenheten* (Stockholm: Proprius, 2007).

er forenet med deres hoved, som er Kristus i Himmelen. Alle troende er præster. Alle troende kristne hører til Kristi legeme, ligegyldig hvilken organiseret kirke de tilhører. De, som har gaver til det, forkynder evangeliet. De fejrer nadver hver søndag. Hver menighed er selvstændig. Der findes ikke nogen organiseret kirkedannelse; de vil end ikke kaldes et trossamfund. Deres ideal er det lokale kristne fællesskab, hvor alle kristne skulle være lige.²²⁰ Plymouth-brødrene opgiver ikke medlemstal, fordi statistik er ubibelsk (2 Sam 24).

Plymouth-brødrene er Bibel-kristne; bibelstudiet er meget vigtigt for dem. De praktiserer det både i fællesskab og i den enkeltes private andagt. Et særkende ved deres kristendomsforståelse er deres stærke optagethed af eskatologiske spørgsmål.²²¹ Man kan studere Plymouth-brødrenes syn på disse spørgsmål i den berømte bibeludgave ved Cyrus Ingerson Scofield (1843-1921) – en udgave som har mange grundige noter til forklaring af vigtige skriftsteder. I Bibelen finder vi, bliver det sagt, at menneskehedens historie er inddelt i syv "dispensations" (husholdninger). Den første var uskyldighedens dispensation i Paradisets have. Israels folk levede under lovens dispensation, og den nuværende tidsalder er nådens dispensation, som er den næst sidste; den sidste bliver kongedømmets dispensation (Ef 1,10). Da skal Davids kongedømme genoprettes, og alle Gammel Testamentes løfter til Israel skal opfyldes. Før Tusindårsriget (Åb 20,1ff.) skal de troende rykkes bort i skyen (1 Thess 4,17), Antikrist står frem, og den store trængsel kommer. De troendes "bortrykkelse" før trængselen ("the rapture") er et hovedpunkt i Plymouth-brødrenes kristendomsforståelse.

Et andet punkt, som de taler meget om, er "eternal security", det vil sige, at den, som en gang er frelst, ikke kan falde fra – "en gang frelst, altid frelst". Dette er for øvrigt ikke væsentligt forskelligt fra den calvinske lære om perseverantia finalis: Gud giver de udvalgte den nåde, at de kan holde ud i troen indtil enden.²²²

Plymouth-brødrene fik stor udbredelse på Færøerne.²²³ Den frikirke i Danmark, der minder mest om Plymouth-brødrene, er Kristent Fællesskab, hvis mangeårige leder Poul Madsen (1916-2009) ofte prædikede hos Plymouth-brødrene på Færøerne. En anden, der også må regnes til Plymouth-brødrene,

²²⁰ Deraf navnet the Brethren, brødrene.

²²¹ Eskatologi = læren om de sidste ting, tilværelsens afslutning og dommedag; af græsk *eschatos* = sidst.

²²² Fremstillingen bygger især på Carl Fr. Wisløff, *Kristne Kirkesamfunn* (Oslo: Luther 1974).

²²³ På Færøerne blev de ofte kaldt baptisterne på grund af deres baptistiske dåbssyn. Om Plymouth-brødrene på Færøerne: Hans J. Ellingsgaard "Kirkeliv på Færøerne før og nu", *Budskabet* 108, nr. 3 (1972), 18; jævnfør Kurt Larsen, *Indre Mission i ny tid* (Fredericia: Lohse, 1986), 248; Kurt Larsen, *En bevægelse i bevægelse* (Fredericia: Lohse, 2011), 266-267.

var lord Granville Radstock (1833-1913), der nærmest virkede som verdensevangelist. Han prædikede blandt andet i Luthersk Missionsforening, Nansensgade 94.²²⁴

Chr. Møller begyndte tidligt at skrive om ydre mission. Han skelnede normalt mellem jødemission og hedningemission og lagde vægt på begge dele. Han skrev og bragte informerende artikler om jøderne og den begyndende messianske bevægelse. Han bragte for eksempel artikler af Josef Rabinowitsch (1837-1899).²²⁵

Sammenfattende vurdering af Budskab fra Naadens Rige

Skal man kort karakterisere indholdet i *Budskab fra Naadens Rige*, så var temaerne lov-evangelium, synd-nåde og retfærdiggørelse altdominerende temaer fra 1865 til begyndelsen af 1870'erne. I løbet af 1870'erne blev temaubuddet lidt bredere, idet bladet for eksempel havde flere artikler om helliggørelse. Fra 1880'erne blev temaubuddet større, idet bladet hyppigt behandlede emner som helliggørelse, efterfølgelse, den kristne formaning, nådegaverne, det kristne liv, Kristi genkomst i relation til Tusindårsriget og Israel. Fra samme periode blev de reformerte skribenter brugt langt hyppigere. Lutherske skribenter og temaer som synd/nåde og retfærdiggørelse fandtes imidlertid fortsat i bladet. Møller tog på intet tidspunkt i bladet afstand fra sætningen "Verden i Jesus retfærdig er vorden". Hvis man definerer det specifikt rosenianske som en stærk forkyndelse af forsoningsbudskabet, en understregning af lov og evangelium, en vægtlægning på at fastholde faldet i Adam og oprejsningen i Kristus, så var Møller 100% rosenianer både i 1860'erne, 1870'erne, 1880'erne og 1890'erne. I 1860'erne var han rosenianer på en ensidig dogmatisk og undertiden polemisk måde. I 1870'erne frigjorde Møller sig fra den snævre dogmatisk, polemiske stil og kom derved til i fremstillingsformen at minde mere om Rosenius. Denne mere sjælesørgeriske stil prægede også *Budskab fra Naadens Rige* i 1880'erne og 1890'erne, men nu blev bladet tillige bredere, idet det også inddrog temaer, som stort set ikke var blevet behandlet i de første årgange, og som også var nye i forhold til indholdet i *Pietisten*.

²²⁴ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 81. Mere om Lord Radstock senere.

²²⁵ Chr. Møller "Joseph Rabinowitsch", *Budskab fra Naadens Rige* 22, nr. 3 (1886), 44-48; Joseph Rabinowitsch "Brev fra Rabinowitsch", *Budskab fra Naadens Rige* 22, nr. 7 (1886), 111-112; Chr. Møller "Rabinowitsch om Josefs Skade", *Budskab fra Naadens Rige* 22, nr. 10 (1886), 160; Chr. Møller "Et Vidnesbyrd af Rabinowitsch, om hvorledes han kom til Troen paa Kristus", *Budskab fra Naadens Rige* 24, nr. 12 (1888), 188-90. Disse artikler af og om Rabinowitsch har Møller nok hentet fra Den Svenske Israelsmissions blad *Missions-Tidning fr Israel*. Det blad abonnerede Møller på ifølge Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 108.

I 1988 udgav Kai Kjær-Hansen (født 1945), opvokset i Nexø ligesom Møller og i Luthersk Missionsforening, *Josef Rabinowitsch og den messianske bevægelse*, (Århus: Okay-bog, 1988).

Hvem var Jesus af Nazaret?

Adskillige af Møllers artikler i *Budskab fra Naadens Rige* blev efterfølgende udgivet som pjecer og traktater. År 1900 udsendte Møller bogen *Hvem var Jesus af Nazaret?* Frits Larsen har kaldt den "et Mesterstykke af en Lægmand" og "næsten et aandeligt Testamente fra Chr. Møller".²²⁶ Bogen er en kristen apologetik tilegnet ærlige tænkere. Man fornemmer Møllers oprigtige forsøg på at tage en ærlig tænker ved hånden og føre ham ind i troens verden. Møller begyndte med at præsentere sig selv i det, han kaldte et motiverende forord. Så kunne læseren vide, hvem der talte til ham. Møller understregede, at han hverken havde lærdom eller eksamen, og han havde aldrig besøgt nogen anden læreanstalt end en meget tarvelig almueskole for mellem 50 og 60 år siden. Han havde hverken embede, løn eller ansættelse, ligesom han heller ikke havde et anset navn eller var nogen autoritet. Han var født og opvokset i stor fattigdom, og han havde siden sit 12. år selv måttet tjene til sit brød og sine tarvelige klæder. Derefter havde han i cirka 15 år af sin raskeste ungdom arbejdet meget hårdt i et tungt håndværk for en ringe løn. Netop da han i timelig henseende fik det bedre i en fast og efter de tiders forhold vellønnet stilling, blev han imod alle sine egne tanker og planer, og som han selv troede, af Gud ført ind på en anden bane, idet han ved Guds barmhjertighed efter hård strid og samvittighedsnød fandt fred og håb for sin sjæl i Jesus Kristus. I omtrent 37 år havde han siden vandret offentlig blandt mennesker og søgt at frembære Jesu Kristi evangelium, som havde givet hans egen sjæl trøst, fred og håb. I de sidste 35 år havde han måned efter måned stået for en rapport til offentligheden i bladet *Budskab fra Naadens Rige*. Han havde aldrig tjent noget religiøst samfund for løn. Når han havde valgt at skrive denne bog for ærlige tænkere, regnede han ikke med at tjene en øre på sit projekt. Han skrev alene bogen for at aflægge et vidnesbyrd om det håb, han havde i troen på Jesus Kristus. Han ville heller ikke skrive en linje om det ene eller det andet kirkesamfund, ligesom han ikke ville behandle forskellige konfessionelle spørgsmål. Han ville dybest set kun en ting med sin bog. Det var at stille den enkelte læser over for Jesus Kristus på en sådan måde, at læseren blev klar over sit hjerteforhold til Jesus Kristus. Til sidst sagde Møller, at hovedkilden til hans skrift var Bibelen. Men han havde også læst andre bøger.

I sin indledende præsentation understregede Møller det, han kaldte tre uomtvistelige punkter. 1. En enestående bog, nemlig Bibelen. Møller kom så med nogle bemærkninger om det enestående ved Bibelen. 2. Et enestående folk. Møller skildrede dernæst det enestående ved det jødiske folk. Først alle profetierne i Gammel Testamente, hvoraf mange blev opfyldt i Ny Testamente, mens andre opfyldes i vor tid, så at sige hver eneste dag. Han nævnte også, at folket havde været adspredt, men

²²⁶ Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 109.

det var ikke gået til grunde. 3. En enestående person. Her skildrede Møller det enestående ved Jesus Kristus.

Derefter præsenterede Møller, hvordan forskellige mennesker havde set på Jesus. Derpå kom Møller med Jesu selvpræsentation. Det skete ved, at Møller begyndte med profetiernes indhold og opfyldelse. Dernæst fremstillede han indholdet af begreberne Guds Søn, Menneskesønnen, Verdens Frelser og Verdens dommer. På den baggrund gik Møller i dialog med de ærlige tænkere. Her påviste han, at man meget vanskeligt kunne tænke sig, at diverse mennesker havde skabt eller opdigtet personen Jesus af Nazaret.

Derpå gav Møller nogle træk fra hedningerne. Han nævnte, hvordan for eksempel Sokrates (469-399 før Kristus) og Platon (428-348 før Kristus) havde tænkt høje tanker om menneskelig moral, men ingen havde tænkt noget om forsoning og frelse. Samtidig havde der i hedningesammenhæng hersket megen umoral og misbrug af andre mennesker. I sidste del af sin bog havde Møllers fremstilling mere præg af vidnesbyrd. Overordnet set magtede Møller både at udfordre samtidens tænkere med en række eksempler fra kirkehistorien og samtidig i et dygtigt og letfatteligt sprog at pege på Jesus som verdens frelser.

Møller henviste til fire forfattere, som han havde fået inspiration af, og som skal præsenteres kort, da de siger noget om, hvordan Møller fulgte med i tiden, og hvor belæst og teologisk velorienteret Møller var blevet med årene. Han nævnte forfatternes titler på dansk, men gjorde samtidig opmærksom på, at bøgerne ham bekendt ikke var udgivet på dansk. Møller skrev intet om, hvilket sprog han havde læst bøgerne på.

1. Dr. Ignaz von Döllingers (1799-1890) værk *Hedenskab og Jødedom*. Det værk kaldte Møller et lærd og belærende værk. Döllinger blev født i Bamberg i Bayern. Da hans far, en berømt anatom og fysiolog, blev professor i Würzburg, fik han sin første undervisning i denne by. Döllinger var fra sin tidligste barndom en ivrig læser, og da han i 1816 begyndte sine universitetsstudier, kastede han sig med stor iver på én gang over historie, filologi og naturvidenskab. I 1817 bestemte han sig dog for teologi uden at lægge filologien på hylden. I 1822 blev han præsteviet i den katolske kirke. I 1826 udgav han sit første skrift, for hvilket fakultetet i Landshut tildelte ham den teologiske doktorgrad. Samme år blev han professor i kirkehistorie og kirkeret ved München Universitet, hvor han på sine ældre dage sluttede som rektor. Döllinger var en katolsk kirkehistoriker med en enestående arbejdskraft, lærdom og skarpsindighed. Han var tillige en skarp kritiker af Luther.²²⁷ Samtidig

²²⁷ V. Ammundsen, *Den kristne kirke i det nittende aarhundrede* (Kjøbenhavn: Gyldendal, 1925), 79; Holmquist og Nørregaard, *Kirkehistorie III*, 145.

kritiserede han dogmet om Marias ubesmittede undfangelse (1854) og dogmet om pavens ufejlbarlighed (1870). Det medførte, at hans ærkebiskop ekskommuniserede ham af den katolske kirke. Döllinger var sammen med andre ledende katolske teologer aktiv i protesten mod de nye dogmer. Også biskop Hans Lassen Martensen (1808-1884) var optaget af Döllinger. Under et besøg i München i 1876 besøgte Martensen Döllinger og havde en lang samtale med ham.²²⁸ I sine erindringer omtalte Martensen nærmere sine kontakter med Döllinger.²²⁹

2. Dr. Horace Bushnells (1802-1876) skrift *Jesu Kristi Person og Karakter*. Bushnell var født i New Preston, Connecticut, USA. Bushnell tog sin første eksamen ved Yale College i 1827. Derefter blev han udgiver af den litterære del af New Yorks Handelstidende. 1829-1831 var han tutor (studievejleder) ved Yale College. Han begyndte samtidig at studere jura, men skiftede til teologi. I 1833 blev han ordineret til præst i en kongregationalistisk menighed i Hartford i Connecticut. Han fastholdt barnedåben og var ven med evangelisten Charles Finney (1792-1875). Han var positiv over for vækkelseskampagner, men understregede tillige stærkt betydningen af den stilfærdige kristelige opdragelse. I 1859 måtte han nedlægge præsteembedet på grund af tuberkulose. Han var en betydelig prædikant og en produktiv teologisk forfatter. Han var en samlende skikkelse, der afviste de meget firkantede teologiske positioner, for eksempel opgav han verbalinspirationen, men fastholdt Bibelens autoritet. Han er blevet kaldt "Amerikas originaleste kristelige tænker".²³⁰ Kort efter hans død blev en udgave af hans værker udgivet i syv bind.

3. Frederik Louis Godets (1812-1900) afhandling om den evangeliske histories troværdighed. Godet blev født i Neuchâtel i Schweiz. Som femårig mistede han sin far, men hans fromme mor gav ham en god kristelig opdragelse. Tidligt kom han til at studere Zinzendorfs skrifter. Han studerede først teologi i Neuchâtel, siden i Berlin og Bonn. Det var Godets holdning, at man først skulle have været præst, inden man blev teologisk professor. Han begyndte som reformert præst, men blev i 1850 professor i teologi i Neuchâtel. Han var en myreflittig forsker og skribent. Hans mange bibelkommentarer er skrevet på fransk, men derefter oversat især til tysk og engelsk. Enkelte er også oversat til dansk.

4. Dr. Philip Schaffs (1819-1893) skrift *Kristi Person, Historiens Under*. Schaff var født i Schweiz og studerede teologi i Tübingen, Halle og Berlin. I 1842 blev han privatdocent i eksegeese og kirkehistorie ved Berlins Universitet. I 1843 blev han kaldet til lærer i kirkehistorie og bibelsk litteratur ved præsteskolen i Mercersburg i Pennsylvania, USA. Det var dengang det eneste teologiske

²²⁸ *Kirkeleksikon for Norden III bind* (København: H. Hagerup 1911), 185.

²²⁹ Hans Lassen Martensen, *Af mit Levned*, I-II, (Kjøbenhavn: Gyldendal, 1883-1884, II), 188-201.

²³⁰ Ammundsen, *Den kristne kirke*, 370; Holmquist og Nørregaard *Kirkehistorie III*, 125.

seminarium for den tyske reformerte kirke i USA. Schaff bevarede stor kærlighed til tysk åndsliv og stræbte på alle måder efter at være et kirkeligt og teologisk mellemled mellem USA og Europa. Den amerikanske borgerkrig fik til følge, at Schaff fra 1864 bosatte sig i New York, hvor han fra 1870 var professor ved presbyterianernes Union Seminary. Som kirkehistoriker fik han især betydning for udforskningen af oldkirkens dogmedannelse. Schaff var engageret i Evangelisk Alliances arbejde både i USA og internationalt.

Møllers personlighed

Der er skrevet flere biografier om Chr. Møller, hvor forfatterne har fremstillet det særlige ved hans personlighed.²³¹ Der er bred enighed om, at en kirkelig leders personlighed har betydning for den måde, han håndterer teologiske og ledelsesmæssige konflikter på. Min fremstilling af konflikten og krisen i LM i 1880'erne er skrevet ud fra en teologisk analyse. Det ville være interessant, hvis en konfliktforsker, en psykolog og en sociolog med deres respektive faglige kompetencer havde undersøgt den samme konflikt. Dog vil jeg bringe et par citater om Møllers person som baggrundsforståelse af det menneskelige element, der var en medvirkende årsag til konflikten i Luthersk Missionsforening. I sin vigtige dagbog til forståelse af Luthersk Missionsforenings tidlige historie skrev Peder Kofoed (1830-1893) om Møller: "...men en stærk Tilbøjelighed er fremragende hos ham til at frakende sine Modstandere at være Kristne. Han er ifølge sit naturlige væsen meget udsat for at give Anstød ved sin Opførsel, men er dog så rede til at udgive Årsagen til alt, hvad der siges om ham, for at være Fjendskab mod Kristus; dette synes ikke at være noget godt Tegn."²³² Et andet eksempel er fra slutningen af Møllers 39 år som formand fra Luthersk Missionsforening – også fra bogen *Bornholmerne*: "Men nogle opgaver gav han [Møller] trods alt fra sig. Foruden deltagelse i årsmøderne var det også fordelingen af prædikanter til de enkelte missionshuse på Bornholm. Den opgave overtog Andreas Rønne (1859-1931) engang efter århundredskiftet. Men Christian Møller ville fortsat bestemme, hvor han selv skulle tale. Så en af Andreas Rønnes piger blev sendt ned til Christian Møller for at spørge, hvor Møller ville tale. Først derefter kunne Andreas Rønne lave planen og bekendtgøre den i Bornholms Tidende".²³³

Vurdering af Møllers udvikling

²³¹ Svaabeck, *Møller*, 57; Roswall, *En banebryder*, 104; Pedersen, *Christian Møller*, 36; Pedersen, *Bornholmerne*, 32-33.

²³² Pedersen, *Bornholmerne*, 50.

²³³ Pedersen, *Bornholmerne*, 62-63.

Møller understregede flere gange, at han aldrig havde besøgt en læreanstalt eller aflagt en eksamen, men kun havde gået i en "meget tarvelig Almueskole".²³⁴ Ikke desto mindre blev han med årene meget belæst og overordentlig teologisk velorienteret. Han læste mange bøger, som de menige medlemmer i Luthersk Missionsforening aldrig læste. Selv om han var lægmand, blev der efterhånden en meget stor forskel på den teologiske viden hos Møller og mange af de øvrige medlemmer i Luthersk Missionsforening.

Som påvist i analysen af Møller som redaktør af *Budskab fra Naadens Rige*, var i hvert fald noget af den medicin, han donerede imod, hvad han kaldte slaphed og sløvhed, anvendelsen af en række reformerte skribenter og delvis inddragelse af nye temaer i sin forkyndelse og undervisning. Når Møller skrev om Kristi tilkommelse og i nøje forbindelse hermed profetiernes granskning og Tusindårsriget og skrev om Helligåndens nådegaver i menigheden og af disse især helbredelse ved tro og bøn, så skete det ikke alene, fordi han var overbevist om, at det var bibelsk sandt, men tillige for at bekæmpe det, han kaldte sløvhed og slaphed i menigheden. Hvad Møller konkret forstod ved det, er det ikke helt enkelt at sætte ord på. Møller vendte sig mod "Nips og Luksus" og lignende konkrete synder med en sprogbrug,²³⁵ der mindede påfaldende om Trandbergs ordvalg, da han cirka 20 år tidligere begyndte sin vækkelsesvirksomhed på Bornholm. Eftersom mange i Luthersk Missionsforening i løbet af 1870'erne udviste stor offervilje ved byggeriet af en række missionshuse og etablering af mange søndagsskoler, skulle man ikke forvente, at materialisme og pengegriskhed var et fremherskende træk i Luthersk Missionsforening. Alligevel talte Møller om, at medlemmerne i Luthersk Missionsforening var præget af at gå op i det jordiske, af at gå op i at stifte gæld og foretage forskellige handler.²³⁶ Disse ord blev udtalt af Møller på det tidspunkt, hvor der skete store ændringer i erhvervsudviklingen i Danmark både inden for landbruget og den begyndende industrialisering.²³⁷ Adskillige medlemmer i Luthersk Missionsforening var aktive i den erhvervsudvikling for eksempel

²³⁴ Møller, Jesus af Nazaret, 5.

²³⁵ Chr. Møller, "Guds ord og Prædiken", *Budskab fra Naadens Rige* 18, nr. 6 (1882), 91.

²³⁶ Chr. Møller, "Guds ord og Prædiken", 91.

²³⁷ Se for eksempel *Landboforeninger i 200 år* bd. I-IV redigeret af Erik Helmer Pedersen og Mette Ehlers (Odense: De danske Landboforeninger, 1993); Ernst G. Olsen, *Bornholms historie. Landbrugets og dets Biografier* (Rønne: Ernst G. Olsen 1950); *Bornholms landbrug gennem tiderne*, redigeret af Henrik Vensild og Per Thule Hansen (Rønne: Bornholms historiske samfund, 1988); Bjarne Hastrup, *Håndværkets Økonomiske Historie 1879-1979* (København: Håndværksrådet 1979); Bjarne Hastrup (red.), *Håndværkets Kulturhistorie* bind I-IV, især bind IV "Kapløbet med industrien perioden 1862-1980" (København: Håndværksrådet 1982-1984).

gårdejer Michael Kofoed (1843-1926),²³⁸ gårdejer Jens Kofod Hansen (1824-1902)²³⁹ og fabrikant Christian Leegaard Wolffsen (1838-1902),²⁴⁰ der alle forlod Luthersk Missionsforening og gik med i Evangelisk-Luthersk Missionsforening. Måske har Møller, der var opvokset i stor fattigdom og levede hele sit liv mærket af fattigdom, været præget af en vis modvilje mod de medlemmer af Luthersk Missionsforening, der gjorde en flot erhvervskarriere.²⁴¹ Måske er den bedste fremstilling den, der gives udtryk for i Evangelisk-Luthersk Missionsforenings *Jubilæumsskrift*, når det siges, at Møller gav sig til at fokusere på svagheder og elendigheder hos medlemmerne af Luthersk Missionsforening og derudfra hævdede, at årsagen til disse elendigheder delvis skyldtes, at evangeliet blev forkyndt for meget og for frit.²⁴²

Samtidig med at Møller blev ved med at være forsoningsprædikant i Rosenius' ånd, fortsatte med at genudgive Rosenius' skrifter og inddrage ham i sit arbejde og ikke på noget tidspunkt vendte sig imod sætningen "Verden i Jesus retfærdig er vorden", der har været kontroversiel i flere sammenhænge, talte om helliggørelse som Rosenius gjorde det, ønskede han tillige at finde andre åndelige vejledere, der kunne supplere Rosenius. Det kan der naturligvis være legitime grunde til. Rosenius er ikke ufejlbarlig, og der findes heldigvis andre gudbenådede bibeludlæggere end ham.

Når jeg har gennemarbejdet mere eller mindre grundigt de knapt 8.000 sider, som de 42 første årgange af *Budskab fra Naadens Rige* fylder, som Møller redigerede, er det min vurdering, at bladets profil, efter at Møller inddrog diverse reformerte åndelige ledere og tillige indrykkede en række indsendte manuskripter, fik en lidt bredere fremstilling af temaet *retfærdiggørelse og helliggørelse*, end den jeg har fundet i de cirka 5.000 sider, som Rosenius udsendte som redaktør af *Pietisten*. Jeg har læst mange indlæg for eksempel om efterfølgelse af Jesus i Møllers *Budskab fra Naadens Rige*,

²³⁸ Kofoed var en mand med horisont og vidsyn. Han var landsbrugskandidat fra Landbohøjskolen, og samme år som Luthersk Missionsforening blev oprettet på Bornholm, var han initiativtager til sammen med den grundtvigsk inspirerede lærer Julius Bohn at etablere Bornholms Højskole på Pæregård i Østerlars, hvor Bohn skulle stå for højskoleundervisningen, mens Kofoed skulle bestyre Pæregård og stå for landbrugsundervisningen med et vist islæt af praktisk landbrugsarbejde. Højskolen åbnede den første oktober 1868. Af forskellige årsager blev skolen i 1870 flyttet til Østermarie og Kofoed blev eneejer af Pæregård. Senere blev Bornholms Højskole flyttet til Almindingen, som blev dens blivende placering; se nærmere Olsen, *Bornholms historie*; Svend Aage Møller: *Bornholms Højskoles historie* (Bornholms Højskoles hjemmeside, 1993).

²³⁹ Det var på hans gård Sortegaard i Aaker uden for Aakirkeby, at Chr. Møller sammen med nogle af sine nærmeste venner den 1. marts 1868 stiftede *Bornholms Forening til Evangeliets Fremme*, der året efter blev til *Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark* (Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 8, 70). Kofod Hansen var i mange år næstformand og organisatorisk leder af Luthersk Missionsforening på Bornholm.

²⁴⁰ Pedersen, *Bornholmerne*, 35-44; se også om Wolffsen: Flemming Kofod-Svendsen, *Rosenianismens indgang i det danske vækkelseslandskab*.

²⁴¹ Møller skildrede ofte sin fattige opvækst, at han havde givet afkald på sin faste løn som smed, og at han aldrig havde fået penge for sin tjeneste med evangeliet: Møller, *Jesus af Nazaret*, 5-6; Møller, *Aabent Brev*, 11; Møller "Lidt fra nogle Møder", *Budskab fra Naadens Rige* 37, nr.11 (1901), 168.

²⁴² Evangelisk-Luthersk Missionsforening, *Mindeskrift*, 14-15.

som jeg er blevet åndeligt beriget af. Samtidig har jeg mødt en tendens, som jeg godt kan forstå har skabt usikkerhed i læserkredsen.²⁴³ Ja Møller indrømmede faktisk, at han havde været så optaget af at skabe fornyelse, "at det maaske er forstaaligt, at det næsten kunde forekomme enkelte som en 'ny Lære'".²⁴⁴ Skal denne forskel mellem roseniansk helliggørelsesforkyndelse og forskellige udgaver af reformert helliggørelsesforståelse uddybes tilbundsgående, ville det kræve en længere redegørelse.

Møller havde ønsket en fornyelse af Luthersk Missionsforening, hvor han både ville fastholde et fuldttonende roseniansk budskab og samtidig som tillæg introducere nye temaer 1) som læren om et tusindårsrige, 2) en fornyet tale om Helligåndens nådegaver i Guds menighed, især helbredelse ved tro og bøn og endelig 3) en bredere undervisning om helliggørelse, formaning og det kristne liv end Rosenius og andre markante lutheranere har givet. Dette fornyelsesprojekt kuldsejlede, især fordi der var grupper i Luthersk Missionsforening, der slet ikke ønskede denne fornyelse. Nogle ville allerhelst fastholde Møllers oprindelige snævre linje fra 1860'erne.²⁴⁵ Det er min vurdering, at stort set alle kunne leve med Møllers mere åbne linje i 1870'erne. Men mange af de almindelige eller jævne medlemmer af Luthersk Missionsforening ønskede ganske enkelt ikke Møllers nye tanker i 1880'erne. Når Møller med begejstring omtalte Mackintosh og andre, som han i sin store belæsthed havde stiftet bekendtskab med, fik han ikke nær alle i baglandet med sig. De var godt tilfreds med Bibelen, Luther og Rosenius. Dertil kom, at Møller, hvad han udtrykkelig selv indrømmede, langt fra var nogen mester i at introducere nye teologiske tanker på en sådan måde, at de almindelige medlemmer fik tillid og medejerskab til det, Møller præsenterede.

I den redegørelse, som er blevet analyseret, og som Møller offentliggjorde i 1889,²⁴⁶ afsløredes de indre spændinger i Luthersk Missionsforening. Baggrunden for redegørelsen var, at en person i et brev til Møller havde spurgt: "om det er sandt, at jeg er affalden fra den rene Lære og fører en falsk

²⁴³ Om en anden vurdering af Møllers udvikling henvises til Roswall, *Forkyndelsens særpræg i Luthersk Missionsforening*; jævnfør Samuel Roswall "Chr. Møllers forkyndelse", *Budskabet* 121, nr. 6 (1985), 200-03. I *Båndet* nr. 8 (1980), 288-295 anmeldte Hans Erik Nissen Roswalls bog, hvori han gav en fra Roswall divergerende fremstilling af Møllers udvikling.

²⁴⁴ Chr. Møller "En lille Redegjørelse", *Budskab fra Naadens Rige* 25, nr. 7 (1889), 103. Det er tankevækkende, at mens Møller selv havde en vis forståelse for, at han havde fremført sine nye teologiske tanker på en sådan måde, at de havde skabt utryghed og usikkerhed hos mange i LM's bagland, så finder man ikke samme forståelse hos dem, der har skrevet LM's og Møllers historie (Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 100-101; Roswall, *En banebryder*, 130-136).

²⁴⁵ I Evangelisk-Luthersk Missionsforenings *Mindeskrift*, 13-25 fremgår, at Evangelisk-Luthersk Missionsforening kun var tilfreds med den snævre fortolkning af Rosenius, som den unge Møller havde praktiseret. Evangelisk-Luthersk Missionsforening havde også en mere eksklusiv tolkning af sanglinjen "Verden i Jesus retfærdig er vorden", end Rosenius havde. Det fremgår ved en sammenlignende læsning af Evangelisk-Luthersk Missionsforenings *Mindeskrift*, 15-26 og *Pietisten* 21, nr. 4 (1862), 60-64.

²⁴⁶ Møller, "En lille Redegjørelse", 97-104.

Lære, som det er sagt af J. paa et offentligt Møde, for saa ville I ikke have noget med mig at gjøre".²⁴⁷ Møller redegjorde så for, at han fortsat hvilede ved, at Jesus var det Guds Lam, der bar verdens synd. Dernæst henviste han til, at han i 25 år havde udgivet *Budskab fra Naadens Rige*, hvor enhver kunne læse, hvad han havde skrevet.

Michael Kofoed var en af dem, der sad i Luthersk Missionsforenings bestyrelse i 1880'erne, hvor broderstriden førte til foreningens sprængning og dannelsen af Evangelisk-Luthersk Missionsforening i årene 1889-1992. Han har i sine erindringer beskrevet udviklingen med ordene,

at det vel kunde være i Overensstemmelse med Guds Ord ogsaa at tale nogle Formaningsord, men ikke paa bekostning af Evangeliet, da vi paa ingen Maade kunde undvære dette, og jeg søgte at faa Møller til at trække sig tilbage som Formand uden derfor at ophøre med at virke i Foreningens Tjeneste og derved forhindre den Splittelse, der senere indtrådte, og som for en stor Del havde sin Grund i Møllers forandrede Stilling til Forkyndelsen. Men det vilde han på ingen Maade, og da han i sine Prædikener søgte at angribe sine Modstandere i Stedet for blot at søge at vinde Sjæle for Herren, fremskyndte han selv derved det aabenbare Brud på Foreningsbaandet mellem Vennerne, saa at det som hemmeligt var adskilt nu mere aabent fremtraadte saaledes.²⁴⁸

Det kan overraske, at dannelsen først af Evangelisk-Luthersk Missionsforening i København i 1889, dernæst Evangelisk-Luthersk Missionsforening i Jylland i 1891 og til sidst Evangelisk-Luthersk Missionsforening på Bornholm i 1992 blev totalt forbigået af Møller i *Budskab fra Naadens Rige*. Den eneste gang, Møller omtalte Evangelisk-Luthersk Missionsforening, var i et åbent brev til en norsk indremissionssekretær, der havde beskrevet, hvordan en uenighed i Luthersk Missionsforening havde ført til dannelsen af Evangelisk-Luthersk Missionsforening. I den kontekst skrev Møller følgende:

Ja vist er nogle gaaet bort fra den Missionsforening, som dog var et Middel til, at Frelseren engang fandt dem og skjænkede dem Livet, for saa vidt som de har eller har haft noget virkeligt Liv. Om Grundene dertil skal ikke tales her.²⁴⁹

Resultatet af den spaltning af rosenianismen, som Møller tilsyneladende prøvede at fortrænge ved at sætte kikkerten for det blinde øje, medførte på mange måder en åndelig lammelse. Det var ikke alene på Bornholm, at mange af lederne forlod Møller. Det var også tilfældet i Jylland, hvor for eksempel

²⁴⁷ Møller, "En lille Redegjørelse", 97.

²⁴⁸ Michael Kofoed "Selvbiografi", *Mørke og Lys* 51, nr. 2-4 (1931), 26-32, 41-48, 58-64. Michael Kofoeds selvbiografi var skrevet den 18. oktober 1923 og blev publiceret af redaktionen, der bestod af P. Andersen og Johs. Kofoed (Michael Kofoeds søn).

²⁴⁹ Chr. Møller, *Aabent Brev*, 20.

den første afdelingsformand gårdejer Jeppe Bank, Skjern, sammen med mere end halvdelen af afdelingsbestyrelsen forlod Luthersk Missionsforening og gik over til Evangelisk-Luthersk Missionsforening: Også mange prædikanter forlod Luthersk Missionsforening.²⁵⁰ Der var ikke megen åndelig kraft til en missionerende indsats, når familier blev splittet i valget af missionsforening, når der flere steder blev kamp om ejendomsretten til de missionshuse, man i fællesskab havde bygget, og når splittelsen medførte, at man lokalt ofte manglede prædikanter.

Perioden 1890-1918 var i Danmark præget af den store missionske vækkelse.²⁵¹ Men modsat tidligere betød denne ekspansionsperiode alene en vækst i Indre Mission, da broderstriden lammede rosenianismen. Fra 1890'erne var Indre Mission klart den største missionske vækkelsesbevægelse i Danmark.²⁵² Det skyldes især Møller, at Luthersk Missionsforening i 1870'erne blev en landsdækkende bevægelse. I denne opbygningsproces dokumenterede han både initiativ, handlekraft og udholdenhed. Han var en overordentlig dygtig igangsætter. Da han ønskede at forny og ændre noget ved Luthersk Missionsforenings åndelige profil, afslørede det, at han ikke havde de tilstrækkelige lederevner til at formidle og gennemføre en sådan proces. Det at han ikke var udrustet med et vindende væsen og en charmerende fremtræden, men var kantet og ikke altid let at omgås har nok også spillet en rolle.²⁵³ Endelig synes det, som om Chr. Møller, der hele sit liv havde gjort en kæmpe indsats for at opbygge Luthersk Missionsforening, manglede evnen og viljen til at give ledelsen af Luthersk Missionsforening videre til yngre kræfter. Ved sin død havde han været formand for Luthersk Missionsforening i 39 år, redaktør af *Budskab fra Naadens Rige* i 42 år, leder af forlagsarbejdet i 38 år og redaktør af Kristelig Børnetidende siden den første udgivelse i 1874. Hans egen vurdering gav han kort efter dannelsen af Evangelisk-Luthersk Missionsforening på Bornholm udtryk for i et brev til Sverige den 8. dec. 1892, hvor han skrev, at han følte det så tungt, når han, der havde stået i evangeliets tjeneste en hel menneskealder, blev mødt af "svår bitterhet från många."²⁵⁴ Det blev meget uheldigt for rosenianismens fremtid i Danmark, at han ikke, da han blev en splittende formand, valgte at trække sig fra formandsposten og give plads til en samlende person på den post.

²⁵⁰ Thorngreen (red.), *På Ordets grund*, 71; Bodil Kronborg, Søren Jensen og Poul Erik Pedersen (red.), – *Og noget faldt i god jord!*, (Skjern: Luthersk Missionsforening i Vestjylland, 1986), 136; Ebbe Kaas (red.), *Luthersk Missionsforening i Tarm gennem 100 år*; (Tarm: Luthersk Missionsforening 1986), 14; Storgaard-Andersen, Mikkelsen og Kjølner *Med Gud og hans venskab*, 73.

²⁵¹ Larsen, *En bevægelse*, 133-217.

²⁵² I 1890 havde Indre Mission 87 missionshuse, der i 1918 var vokset til 507. Larsen, *En bevægelse*, 136. En sådan vækst finder man slet ikke i Luthersk Missionsforening i denne store vækkelsestid.

²⁵³ Svaabeck "Christian Møller", 55-57; Carl Poller "Hans Christian Møller", *Missionsvennen* 34, nr. 10 (1934), 110; Chr. Sørensen "Nogle erindringer om Chr. Møller", *Missionsvennen* 57, nr. 23 (1957), 264; Roswall, *En banebryder*, 104.

²⁵⁴ Anders Aaberg "Missionær Chr. Møller", *Skånes Missionsblad* 30, nr. 3 (1908), 43.

Havde Møller haft format til, at Luthersk Missionsforening havde fået en samlende formand, og han selv i sin forkyndelse havde undladt at polemisere mod dem i foreningen, han var uenig med, og i stedet havde fortsat sin klart evangeliserende linje fra 1870'erne, ville Luthersk Missionsforening sikkert under den store vækkelsesperiode fra 1890 have haft stor fremgang og fået store bastioner også i Nordjylland, på Fyn, Langeland og Ærø samt Sydsjælland.

Sammenfatning

Op gennem 1880'erne var Møller sammen med blandt andre Andersen i København og P. Kofod og Seiersen på Bornholm optaget af, om de enkelte medlemmer af Luthersk Missionsforening voksede i helliggørelse. Deres vurdering var, at adskillige tog let på de bibelske formaninger, så sløvhed og slaphed med mere trivedes i flere forsamlinger i Luthersk Missionsforening. Deres opfattelse var, at den udvikling hang sammen med en for ensidig forkyndelse af Guds ord, hvor man til stadighed havde forkyndt de troendes ugudelighed i dem selv og betonet de ugudeliges retfærdighed uden for dem selv, og samtidig havde forsømt at forkynde Guds Ord om Helligåndens gerning og Guds børns hellighed og vandring, ja kort sagt havde forsømt store dele af Guds Ord, Rosenius' og Luthers skrifter, især de dele som kunne tjene Guds børn til opmuntring, påmindelse, bestraffelse, renselse og fremgang i tro, håb, kærlighed, et helligt liv og øvelse i guds frygt.²⁵⁵

Når Møller formulerede den nye linje om Jesu genkomst, Tusindårsriget og nådegaven til at helbrede, skyldtes det ikke alene, at han var blevet overbevist om, at det var bibelsk rigtigt. Men han var tillige overbevist om, at disse nye lærepunkter kunne fremme de troendes hellige liv.²⁵⁶

Når Møller mente, at de hidtil havde brugt Bibelen, Luthers og Rosenius' skrifter alt for snævert, var hans medicin ikke, at de skulle praktisere en bredere læsning af Luther og Rosenius, men at Luther og Rosenius skulle suppleres med en række reformerte forfattere.

²⁵⁵ Møller, "En lille Redegjørelse", 103.

²⁵⁶ Formeldt anonym forfatter "Hvem kommer til Dommen?", *Budskab fra Naadens Rige* 16, nr. 7-10 (1880), 97-109, 113-125, 129-142, 145-149; Møller, "Ord – Sprog – Guds Ord – Prædiken", *Budskab fra Naadens rige* 18, nr. 4-6 (1882), 53-65, 69-83, 85-98; Møller, "Lov, Formaninger og Helliggjørelse", *Budskab fra Naadens Rige* 19, nr. 2 (1883), 17-25; Anonym forfatter "Betragter Jesum!", *Budskab fra Naadens Rige* 19, nr. 4-5 (1883), 49-63, 65-72; Møller, "Synd, Lov og Befrielse", *Budskab fra Naadens Rige* 19, nr. 8-9 (1883), 113-125, 129-138; Møller "Om Helbredelse ved Tro og Bøn", *Budskab fra Naadens Rige* 20, nr. 11 (1884), 161-172; Møller, "Gud sendte sin Søn", *Budskab fra Naadens Rige* 20, nr. 12 (1884), 177-190; Møller "Missionær Andersen taler, skjøndt han er død", *Budskab fra Naadens Rige* 25, nr. 5-6 (1889), 65-94; Møller "En lille Redegjørelse", *Budskab fra Naadens Rige* 25, nr. 7 (1889), 97-104; P. Kofod "Vi vide", *Budskab fra Naadens Rige* 26, nr. 8-9 (1890), 113-121, 129-137; Møller, "Jesu Blod til Syndernes Forladelse", *Budskab fra Naadens Rige* 27, nr. 3 (1891), 33-44; P. Kofod "Kristus er en Gang i Tidernes Fuldkommelse aabenbaret for at afskaffe Synden ved sit Offer", *Budskab fra Naadens Rige* 27, nr. 4-5 (1891), 49-59, 65-73.

Det, der skabte problemerne i 1880'erne var ikke, at Møller forkastede Luthers og Rosenius' grundlæggende undervisning om lov og evangelium, forsoningen, retfærdiggørelsen og helliggørelsen. Dette fastholdt han hele livet. Men han ville supplere den undervisning med den nye lære. Derved blev hans og *Budskab fra Naadens Riges* samlede forkyndelse af helliggørelse og formaning bredere end Rosenius' forkyndelse af helliggørelse og formaning.

Hvem påvirkede Møller?

Det er ikke helt enkelt at påvise, hvem der især var årsag til Møllers ændrede kurs op gennem 1880'erne og frem til hans død. Den engelske evangelist Lord Radstock besøgte København i 1879, hvor han blandt andet prædikede fire gange i Nansensgade 94 til velbesøgte møder.²⁵⁷ Hans tilsvarende vækkelsesmøder i Stockholm og Sct. Petersburg er detaljeret beskrevet, så derfra er hans tværkirkelige teologiske profil kendt.²⁵⁸ Hans besøg i Danmark er kun sparsomt omtalt. Både komtesse Regitze Barner (1834-1911) og sognepræst Christian Gad (1859-1934) har beskrevet deres møde med Lord Radstock, og en tilhører fra et møde har indsendt et referat til *Indre Missions Tidende*.²⁵⁹ Lord Radstock er skildret som en sympatisk, from og autentisk vækkelsesprædikant. Gad talte ligefrem om, at han udstrålede et genskin af Guds herlighed. Regitze Barner følte, at når han ved eftermøder indbød til fælles bøn på knæ og gik rundt i salen og opfordrede de søgende til at overgive sig til Jesus, "så var det ligesom for meget".²⁶⁰ Regitze Barner kritiserede ham også for ikke at tale om sakramenterne.

Møllers teologiske udvikling i 1880'erne med understregning af efterfølgelsen og en omfattende helliggørelsesundervisning samt vægtlægning på nådegaven til at helbrede ved bøn og genkomsttanken med inddragelse af Tusindårsriget kunne alt sammen tyde på, at Møller var inspireret af Lord Radstock. Som Ebbe Kaas har afdækket, har Chr. Møller og Lord Radstock talt til samme

²⁵⁷ Kaas, "Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark skifter karakter" i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 185-191.

²⁵⁸ Fra besøget i Sct Petersburg: David Fountain, *Lord Radstock and the Russian Awakening* (Southampton: Mayflower Christian Books, 1988); Nikolai Leskov, *Schism in High Society* (Nottingham: Bramcote, 1995); Albert W. Wardin Jr., *On the Edge. Baptists and Other Free Church Evangelicals in Tsarist Russia, 1855-1917* (Eugene, Oregon: Wipe og Stock, 2013), 169-178, 189, 263-264, 278, 298; Norman Grubb, *Rees Howells, Intercessor* (Washington: CLC Publications, 2013 [1952]), 97-99). Fra besøget i Stockholm: Lars Österlin, *Stockholms väckelsen kring Lord Radstock* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse, 1947); Torsten Bergsten, "Till belysning av lord Radstocks verksamhet i Sverige", *Kyrkohistorisk Årsskrift* 47, (1947), 244-285.

²⁵⁹ Regitze Barner, *Minder fra mit Liv og min Gjerning I+II*. (København: C. Maylands Bogtrykkeri, 1911), 120-123 i bind II; Christian Gad, *Da vi var unge. Billeder fra KFUM's første 25 aar*. (København: De Unge, 1928), 25; *Indre Missions Tidende* 23 (1884), 353-362; Elith Olesen omtalte besøget i *De frigjorte*, 212-215, 241-243.

²⁶⁰ Barner, *Minder*, 122.

møde i Nansensgade 94 søndag den 25. maj 1879.²⁶¹ Man kan let forestille sig, at de er kommet i samtale med hinanden, hvor Lord Radstock har givet Møller nogle af de kristne traktater for eksempel om evangelisation, helliggørelse, nådegaver og Tusindårsriget, som Lord Radstock var kendt for at uddele.²⁶² Situationen er imidlertid den, at der ikke findes nogle kilder til at underbygge den antagelse. Det må så tilføjes, at Luthersk Missionsforenings kilder fra den ældste periode er meget sparsomme. Det eneste, Luthersk Missionsforenings kilder siger, er, at Lord Radstock har prædikeret i Nansensgade 94.²⁶³

Møller havde en meget tæt kontakt med især Sydsverige, hvor han ofte prædikede. Gunnar Westin har påvist,²⁶⁴ at fra cirka 1850 udvandrede overordentlig mange svenskere til USA, hvor de ofte mødte en alliancepræget, reformert vækkelseskristendom, som de på forskellig måde formidlede til Sverige. Dette skulle være en af årsagerne til, at baptister, metodister, Missionsförbundet og senere pinsebevægelsen fik så stor udbredelse i Sverige. Det var i de kredse, at den amerikansk inspirerede helliggørelsesbevægelse med karismatiske indslag og en genkomstforventning, hvor Tusindårsriget havde en central plads, fik stor gennemslagskraft. Derfor kan Møller også have været inspireret fra Sverige med de nye tanker, han prægede *Budskab fra Naadens Rige* og Luthersk Missionsforening med fra begyndelsen af 1880'erne. Endelig var Møller et meget læsende og velorienteret menneske, der levende fulgte med i den åndelige udvikling i en række lande.²⁶⁵ Flere faktorer kan have præget Møllers åndelige udvikling i 1880'erne.²⁶⁶

Verden i Jesus retfærdig er vorden

Denne sanglinje fra Magnus Brynolf Malmstedts (1724-1798) og Abraham Falks (1727-1776) vækkelsessang *Öppet står Jesu förbarmende hjärta* har gennem årene skabt en del diskussion blandt rosenianismen i Danmark, som det også er sket i Sverige.²⁶⁷ Den unge Møller lagde overordentlig

²⁶¹ Kaas, "Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark skifter karakter, i: Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 195-191.

²⁶² Leskov, *Schism in High Society*, 24.

²⁶³ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 81.

²⁶⁴ Gunnar Westin, *Lutheraner, anglikaner, reformerta. Kyrkohistoriska uppsatser* (Uppsala: J.A. Lindblad, 1935), 136-153; jævnfør Torbjörn Larpers "Hvar skall jag gå i kyrkan i Amerika?", *Kyrkohistorisk Årsskrift* 114 (2014), 27-64.

²⁶⁵ Møller "En lille Redegjørelse", 101. I denne redegørelse nævnte Møller, at Andersen og han levende fulgte med i, hvad der i England, Tyskland, Amerika, Sverige med flere steder udkom af litteratur om Jesu genkomst. Der er usikkerhed om, hvor store Møllers sprogkundskaber var. I Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening gennem 75 aar*, 108 har Frits Larsen skildret, hvordan Møller læste meget, og at hans arbejdstid altid var til langt ud på natten. Larsen nævnte tillige, at Møller også oversatte fortællinger og bøger fra både svensk og engelsk, ligesom han læste tysk litteratur.

²⁶⁶ Jævnfør Larsen, *Hvorfor havde mænd som*, 5.

²⁶⁷ Om en bred drøftelse af emnet: Pedersen, *Rosenius*.

stor vægt på sætningen. Efter Møllers skarpe opgør med Waldenström om forsoningslæren, neddæmpede han brugen af sætningen, men intet steds i *Budskab fra Naadens Rige* eller i nogen af sine skrifter afviste han sætningen.²⁶⁸ I Luthersk Missionsforenings skrift *Vort Svar* fra 1911, skrevet efter Møllers død, blev sætningen derimod afvist, idet den ikke blev anerkendt som bibelsk tale, men som et mindre heldigt udtryk for en god tanke.²⁶⁹ Eftersom *Vort Svar* var skrevet af nordmanden Martinius Svaabeck (1864-1936),²⁷⁰ kan det være forklaringen på den nye formulering i forhold til Møllers ord i *Et Gjenmæle*, fordi det er almindeligt blandt norske rosenianere at være imod sætningen.²⁷¹ Når *Mørke og Lys*²⁷² bragte en artikel *Evangeliets Forsvar*, der ikke kan læses anderledes end et forsvar for en form for verdensretfærdiggørelseslære, kan det skyldes, at redaktørerne Chr. Bau (1856-1897) og H.A. Jensen (1847-1896) har ønsket at lægge afstand til det syn, som Svaabeck, der var prædikant i Luthersk Missionsforening siden 1886, stod for. I Luthersk Missionsforening fortsatte man imidlertid med at synge sangen *Åbent står Jesu forbarmende hjerte* med den originale sætning *Verden i Jesus retfærdig er vorden* i andet vers. Svaabecks syn fra *Vort Svar* synes således ikke at have gennemsyret Luthersk Missionsforening.

Da Frits Larsen i 1957 holdt et radioforedrag om Luthersk Missionsforening, understregede han, at både Luthersk Missionsforening og Evangelisk-Luthersk Missionsforening i forlængelse af

²⁶⁸ Når Evangelisk-Luthersk Missionsforening i sit *Mindeskraft* fra 1942, der var overordentligt kritisk til Luthersk Missionsforening, og hvor man stærkt understregede betydningen af verdensretfærdiggørelseslæren og sætningen "Verden i Jesus retfærdig er vorden", ikke har kunnet finde et eneste citat af Møller fra *Budskab fra Naadens Rige* eller hans øvrige udgivelser, hvor han vendte sig imod sætningen "Verden i Jesus retfærdig er vorden", er *Mindeskraftet* reelt en bekræftelse på, at Møller fastholdt sætningen. Evangelisk-Luthersk Missionsforenings eneste bevis på, at Møller skulle have skiftet standpunkt med hensyn til sætningen "Verden i Jesus retfærdig er vorden" var et ældre Evangelisk-Luthersk Missionsforenings medlems mundtlige referat fra et debatmøde med Møller, der havde fundet sted mange år tidligere. Enhver, der har deltaget i et debatmøde, ved, at forskellige deltageres erindring fra det samme møde kan være endog meget forskellig. Og forskellene i erindringen af det samme møde forøges som regel med årene.

²⁶⁹ Luthersk Missionsforening, *Vort Svar*, 54.

²⁷⁰ K.P. Korsholm "Missionær M. Svaabeck", *Budskabet* 112, nr. 3 (1976), 25.

²⁷¹ Øivind Andersen: *Troslære* (Hillerød: Luthersk Missionsforenings Højskoles Bibelskoles Elevforening, 1994), 206; Olav Valen-Sendstad: *Rettferdiggjort av tro* (Oslo: Lutherstiftelsen 1968), 138-146; Carl Fr. Wisløff: *Fullfør din tjeneste!* (Oslo: Lunde 1993), 119-130. I Norge har rosenianere været så betænkelige ved formuleringen "Verden i Jesus retfærdig er vorden", at man endog har manipuleret med oversættelsen af Rosenius' *Husandagtsbog*. Chr. Dick oversatte korrekt i 1876, og derfor var de første fire oplag en korrekt gengivelse af Rosenius' tekst. Så kom der en anonym oversættelse af femte oplag i 1887, og lige siden har der været manipuleret lidt med Rosenius' tekst, for at læserne ikke skulle tro, at Rosenius kunne være positiv over for verdensretfærdiggørelseslæren (sammenlign fx 31. marts i første oplag fra 1876 med 31. marts i femte oplag fra 1887).

²⁷² 12, nr. 2-3 (1892), 17-28, 33-43. Jeg vil gerne takke pastor emeritus Jens Jensen for at have gjort mig opmærksom på artiklen, der var skrevet af en norsk teolog og præst Amund Mikkelsen (1835-1930) og var udkommet som et selvstændigt skrift i Norge i 1868. Mikkelsen udvandrede til USA, hvor han blev lærer ved Lutheran Normal School, Sioux Falls i South Dakota, der var åbnet i 1889. Af artiklen fremgår det, at han tilhørte Wisconsin Synoden. Da han præsenteres som norsk-luthersk præst i Amerika, må han have været præst i Wisconsin Synoden, der blev grundlagt i 1850 i Milwaukee i Wisconsin. Wisconsin synoden havde i 2016 380.728 døbte medlemmer i 1278 menigheder spredt i alle USA's 50 stater. Desuden findes nogle menigheder i Canada.

Møllers evangelieforståelse havde fastholdt sætningen *Verden i Kristus retfærdig er vorden*.²⁷³ En anden fremtrædende person fra Luthersk Missionsforening, der fastholdt *Verden i Jesus retfærdig er vorden*, var gårdejer Ejner Madsen (1902-1984), der var formand for Luthersk Missionsforening på Bornholm 1965-1973 og virkede som prædikant i 50 år fra 1934 til sin død.²⁷⁴ Da Luthersk Missionsforening i 1993 udsendte en ny, revideret udgave af sin sangbog *Åndelige Sange & Salmer*, ændrede man imidlertid den historiske sanglinje til *Verden i Jesus forsonet er vorden* efter 125 års brug af sætningen *Verden i Jesus retfærdig er vorden*.

Evangelisk-Luthersk Missionsforening har historisk tillagt sætningen *Verden i Jesus retfærdig er vorden* meget stor betydning. Man mente, at alene ved at fastholde denne sætning forkyndte man det fulde bibelske forsoningsevangelium.²⁷⁵ I 2013 forlod Evangelisk-Luthersk Missionsforening imidlertid formuleringen *Verden i Jesus retfærdig er vorden* i forbindelse med den nye sangbog *Sange og salmer* og tilsluttede sig Luthersk Missionsforenings nye formulering efter 124 års brug.²⁷⁶

I Norge hedder sangen *Open står Jesu miskunnsame nåde*. Her har man for mange år siden ændret vers to i sangen, men man har med ordene *Verda har Frelsaren løyst ut or bandet, Ja, på sitt hjarta kvar syndar han bar*, Då på sitt kors under hugverk og vande. Til vår utløsning han sonofret var. Vreiden han sløkte då blodkjelda flødde, Skuldbrevet vårt det vart sletta med blod, Domaren sjølv for dei dødsdømde døydde, Gud er forsona, og Gud er oss god.²⁷⁷ Det er gjort på en teologisk acceptabel måde, hvor den objektive forsoningslære er fastholdt gennem hele sangen. Også Christian Bau fastholdt sangens objektive forsoningslære ved sit ordvalg i vers 2 *Alle in Jesu erlöst sind worden, Jeglichen Sünder am Herzen Er trug. Da Er am Kreuze Sich willig liess morden, Löste Er alle vom ewigen Fluch. Volle Erlösung hat Er uns erworben, Da unsre Sünden ans Kreuz Er einst schlug. Für die Verurteilten ist Er gestorben, Gott ist versöhnet! Ist das nicht genug?*²⁷⁸

I Danmark har man desværre ikke været præget af samme bibelske klarhed som i Norge og Tyskland, når man har bearbejdet denne sang. Når man har valgt formuleringen *Verden i Jesus*

²⁷³ K.P. Korsholm (red.), Frits Larsen: *Biografi og udvalgte artikler og foredrag*, (Hillerød: Dansk Luthersk Forlag, 1970), 165.

²⁷⁴ Ejner Madsen "Retfærdiggørelsen", *Budskabet* 110, nr. 4 (1974), 2-4.

²⁷⁵ Evangelisk-Luthersk Missionsforenings, *Mindeskraft*, 20-25, 61; Axel B. Svensson: *Om retfærdiggørelsen for Gud. Vidnesbyrd af de gamles skrifter* (København: Evangelisk-Luthersk Missionsforening u.å.); Storgaard-Andersen, Mikkelsen og Kjoller (red.), *Med Gud og hans venskab*, 14.

²⁷⁶ Evangelisk-Luthersk Missionsforenings landssekretær Peder Østergaard Jensen i artiklen "En sanglinje med konsekvenser", Evangelisk-Luthersk Missionsforenings blad *Liv i troen* nr. 3 (2014), 6-8 ikke alene tilsluttede sig nødtvungent, men forsvarede også offensivt den nye formulering.

²⁷⁷ *Sangbogen. Syng for Herren*. Med tilleg. (Bergen: A.S. Lunde og Co 1947), nr. 65; *Sangbogen. Syng for Herren*. Revidert udgave (Bergen: A.S. Lunde og Co 1964), nr. 135. I den nyeste udgave fra 1983 er sangen gledet ud af sangbogen.

²⁷⁸ *Geistliche Lieder*. Dritte durchgesehene und vermehrte Auflage (Flensburg: Verlag von Theodor Kordt, 1910) nr. 61.

forsonet er vorden, han på sit hjerte os syndere bar,²⁷⁹ har man flyttet tyngdepunktet fra den objektive forsoningslære, hvor kernen er Guds vrede, som er stillet ved Jesu stedfortrædende forsonergerning, så Gud i Kristus er nådig og barmhjertig. Men uden for Kristus hersker fortsat Guds vrede, dom og den evige fortabelse. I stedet for er fokus rettet mod *verden* som i *Jesus forsonet er vorden*. Men herved indføres så den subjektive forsoningslære, det vil sige, at mennesket sættes i centrum. Derved fjerner man reelt den oprindelige sangs frigørende evangeliske budskab, og erstatter det med et mere menneskecentreret budskab.

Hvad har Evangelisk-Luthersk Missionsforenings klassiske holdning været? Da Evangelisk-Luthersk Missionsforening på Bornholm i 1942 udsendte sit Mindeskrift, havde man følgende holdning:

Om Frelserens Gerning.[...]. Ved at vor Herre Jesus er oprejst fra de døde, er det aabenbart, at det, som han har udrettet, er antaget af Gud og stadfæstet som fuldt ud gyldigt. Ved Kristi Lidelse, Død og Opstandelse er altsaa alle vi Syndere, hvis Stedfortræder og Borgensmand han paatog sig at være, frikendte eller retfærdiggjorte af Gud selv. Thi alt, som Guds Retfærdighed kræver af os, har han gjort. Gud tilregner ikke Menneskene deres Synder, han tilregnede Jesus dem, og Jesus gjorde Fyldest for os. Vore Synder er os forladte. Alle vi Mennesker, hvis Stedfortræder Jesus var, er derved frikendte paa et retfærdigt Grundlag. Kristi Opstandelse er hele Verdens Absolution (Frikendelse).

Det, som er sket paa Kristi Kors, er hele Evangeliets Midtpunkt, hvorfra alt andet faar sin sande Mening. Med sin Offerdød træder vor Herre Jesus frem for Gud og er vor Talsmand. Guds Vrede er stillet ved Jesu Død, den treenige Gud er forsonet, vor Fader og Ven og støder os ikke bort, men kalder os til sig ved sit Evangelium.[...]

Vi afviser bestemt den Tale, at Guds Vrede skulde kunne sones ved Bodsøvelser, Omvendelses- og Helliggørelseskampe eller Syndsbekendelsesiver. Naar vi er et daarligt Træ, kan vi ikke bære god Frugt. Vi afviser ligeledes den Tale, at Gud ogsaa uden og udenom vor Herres Kristi Lidelse og Død skulde være vor Fader og Ven. Der er ingen Forsoning, Forligelse eller Venskab undtagen i Kristi Kors. Vi tager bestemt Afstand fra den Opfattelse, at Kristi Lidelse ikke skulde være stedfortrædende, men skulde vise os hans Troskab og Kærlighed indtil Døden og derved pege paa Guds trofaste Kærlighed, som vil bøje vore Hjerter, forsone dem og oprejse dem til nyt Liv. – Vi afviser ogsaa afgjort den almindelige Tale, at Kristi Lidelse kun skulde betyde og have virket

²⁷⁹ *Sange og salmer* (Fredericia: Forlagsgruppen Lohse, 2013), nr. 390.

Muligheden for Syndernes Forladelse, Frikendelse og Retfærdiggørelse, som saa skulde blive til Virkelighed, naar Mennesket opfylder visse Betingelser, f. eks. Viljesovergivelse, Anger, Tro, Forsagelse, Omvendelse m.m. En død kan ikke opfylde Betingelser. Naar man hævder, at der kun er sket Forsoning, men ikke Syndsforladelse og Frikendelse af alle Mennesker i Kristi Kors, saa er man blind for, at efter Skriften kan forsoning ikke være tilstede, hvor Synderne ikke til fulde er forladt. Vi fastholder den lutherske Lære om den almindelige (det vil sige Verdens) Frikendelse i Kristi Død. Verden i Jesus retfærdig er vorden (M.B. Malmstedt). [....].

Om Retfærdiggørelse. Retfærdiggøre er at frikende, at erklære for retfærdig. Matth. 12,37; Luk. 16,15; 18,9; 10,29; Rom. 4,5-8. I Kristus er vi Syndere blevet retfærdiggjorte, han er vor Retfærdighed. Matth. 3,15; 1. Pet. 3,18; 2. Kor. 5,15-19; Rom. 3,23f.; 5,16-19; 1. Kor. 1,30; Jer. 23,6; 33,16; Rom 8,35; 10,4. Dette forkyndes og uddeles til os ved Ordet. 2. Kor. 3,9; Rom. 1,17; 10,6-8; Ap. Gern. 13,38; 1. Kor. 6,11. Ogsaa for Farisæerens Synd gjorde Jesus Fyldest, men Indbildningen om egen Fromhed hindrede som en Solskærm Retfærdighedens Sol i at skinne for ham. Luk. 18,10-14; Rom. 10,3. En synder, som tror, har det som beskrevet. Fil. 3,7-14. Retfærdiggørelsens Følge er Fred med Gud. Rom. 5,1f; og Kamp mod Synden. Rom. 6,1ff.²⁸⁰

Evangelisk-Luthersk Missionsforening udsendte ogsaa i to oplag Axel B. Svenssons bog *Om retfærdiggørelsen for Gud*. I den bog bragte Svensson citater af Martin Luther, Johan Arndt, Anders Nohrborg og C.O. Rosenius om a. Den retfærdiggørelse, som er sket i Kristus Jesus. b. Retfærdiggørelsen ved troen. Derudfra konkluderede Svensson:

Vi har nu hørt et vidnesbyrd af fire lærere, som man med god grund har anset for at eje et særligt indblik i Guds ord frem for mange andre, og hvis vandring har haft en god udgang. Vi har set, at de med de tydeligste ord har lært, at retfærdiggørelsen er sket een gang for alle i Kristus Jesus, vor Herre. Vi har ogsaa set dem klart at påvise, at vi mennesker har ret, ja er befalet af Gud at modtage denne Guds retfærdighed. Men vi har ogsaa set, at de med ligeså klare og tydelige ord fremholder, at det er alene ved troen, at vi kan nyde denne retfærdighed, personlig blive iklædt den færdige bryllupsdragt, blive delagtig i den arv, som Jesus har erhvervet og vundet til os. [...] Man er således ikke nogen bibeltro kristen eller nogen lutheraner, dersom man enten nægter, at hele verden er retfærdig i

²⁸⁰ Evangelisk-Luthersk Missionsforening, *Mindeskraft*, 60-61, 64. Afsnittet *Hvad er evangelisk-luthersk Forkyndelse* var skrevet af pastor Oscar Hjort (1903-1992) og udkom ogsaa som separat skrift udgivet i 1942 af Evangelisk-Luthersk Missionsforening på Bornholm.

Kristus, eller at hver enkelt person må komme til tro på Jesus for at blive salig. Man må holde fast ved begge disse stykker, dersom man vil være en lutheraner og være tro imod Bibelen.²⁸¹

Der findes mange eksempler fra Evangelisk-Luthersk Missionsforenings historie, som viser, at man markant har understreget den retfærdiggørelse, som er sket i Kristus Jesus eller "Verden i Jesus retfærdig er vorden". På ungdomsdagene i Gudhjem i 1942 talte for eksempel O. Hjort over emnet "Retfærdiggørelse", hvor han bl.a. udtalte:

Hvorved er da denne Forligelse tilvejebragt? Helt ligefrem derved, at Gud tilregnede Jesus hele Verdens Syndeskyld. Denne Skyld ligger dog nu ikke længere paa ham; thi hans Lidelse og Død var fyldestgørende. I sin Død opslugte han vor Forbandelsesdød. Herom siger Apostelen i Rom. 5,18: "Altsaa, ligesom det ved eens Fald blev for alle Mennesker til Fordømmelse, saaledes ogsaa ved eens Retfærdighed til Retfærdiggørelse til Liv". Derfor er det ogsaa i nøje Overensstemmelse med Guds Ord, naar vi i Ahnf. Nr. 14 synger: "Verden i *Jesus retfærdig* er vorden". Der er dem, der har villet forandre denne Verslinie og skriver. "Verden i *Jesus forsonet* er vorden". Men dette kan endog vor Fornuft sige os, at det er urigtigt. Det var nemlig ikke Verden, der skulde forsones, det var jo Gud, der skulde forsones, for at Verden kunde retfærdiggøres, det vil sige, at den guddommelige Retfærdighed, der ikke kræver Straffen udstaaet mere end een Gang, erklæres for at være fuldstændig skyldfri, fuldkommen retfærdig. Verden er altsaa retfærdiggjort. Hvad er da Grunden til, at ikke alle Mennesker bliver salige? Grunden er udelukkende, at man ikke vil tage imod denne Naade, men i Tillid til sin egen Retfærdighed forkaster Naadegaven.²⁸²

Hvad er årsagen til, at Evangelisk-Luthersk Missionsforening på officielt plan har ændret holdning? Der er uden tvivl flere årsager.

1. Evangelisk-Luthersk Missionsforening har historisk set haft tæt forbindelse med rosenianismen i Sverige, og mange prædikanter fra Nordöstra Skånes Missionsförening, Hässleholms Missionsförening og også fra Evangelisk Luthersk Mission–Bibeltroga Vänner har gennem årene regelmæssigt prædikeret i Evangelisk-Luthersk Missionsforening, ligesom mange medlemmer har abonneret på blade som *Nya Vaktaren*, *Missionsbladet*, *Bibeltroga Vänners Missionstidning*,

²⁸¹ Axel B. Svensson, *Om retfærdiggørelsen for Gud*, (Aakirkeby: Evangelisk-Luthersk Missionsforening, u.å., men ifølge anonym forfatter "Om retfærdiggørelse for Gud", *Mørke og Lys* 70, nr. 8 (1950), 128 må skriftet være udkommet i 1950).

²⁸² "Ungdomsdagene i Gudhjem", *Ledestjernen* 34, nr. 9 (1942), 134-135.

Ungdomsbladet samt *Bibeltrogna Vänners Julkalender*. Derved har de pågældende organisationer, der altid har fremhævet både den retfærdiggørelse, som er sket i Kristus Jesus (verden i Jesus retfærdig er vorden), og retfærdiggørelsen ved troen, øvet en betydelig åndelig indflydelse i Evangelisk-Luthersk Missionsforening.²⁸³

2. Unge fra Evangelisk-Luthersk Missionsforening, der er begyndt på en videregående uddannelse, har gennem de sidste 50 år været med i Kristeligt Forbund for Studerende og Skoleungdoms arbejde. Mange unge har været elever på Luthersk Missionsforenings Højskole, og de unge, der har læst teologi, har især søgt til Dansk Bibel-Institut, men også til Menighedsfakultetet. De pågældende organisationer har i samme periode modtaget stor åndelig påvirkning fra nordmændene Olav Valen-Sendstad, Øivind Andersen og Carl Fr. Wisløff især gennem deres mange bøger. Men disse nordmænd er alle modstandere af læren om verdensretfærdiggørelse, eller som Axel B. Svensson kaldte det læren om den retfærdiggørelse, som er sket i Kristus Jesus. Allerede i en artikel i 1949 afviste Wisløff denne lære blandt andet med ordene: "Konsekvensen av denne lære ble da den uhyggelige påstand at de fortapte 'ligger i helvede med tilgitte synder'."²⁸⁴ Wisløff understregede, at forsoningen er dette, at Jesus som vor stedfortræder sonede vore synder på korset, da han bar Guds vredes dom og stillede Guds retfærdighed tilfreds. Retfærdiggørelsen er så dette, at Gud for Jesu fuldbagte værks skyld tilgiver synderen al hans synd og skyld og erklærer, at han for Jesu skyld er hellig, ren og fuldkommen i Guds øjne. Denne retfærdiggjorte synder optager Gud i sit fællesskab. Wisløff argumenterede kraftigt imod, at C.O. Rosenius havde lært verdensretfærdiggørelse.²⁸⁵

3. I 1985 skrev daværende sognepræst Jens Krejbjerg (1945-1998), der var aktiv i Evangelisk-Luthersk Missionsforening, en artikel om Retfærdiggørelse. Krejbjerg skrev blandt andet "Nu vil måske en og anden spørge: Sker retfærdiggørelsen ikke i det øjeblik, Jesus har fuldendt sin frelsergerning og træder ind i den himmelske helligdom? Vi har jo dog et ord i Rom. 5,18, som peger i den retning: 'Altså: ligesom der af den enes fald fulgte fordømmelse for alle mennesker, således skal der af den enes retfærd følge retfærdiggørelse til liv for alle mennesker.' Spørgsmålet er altså, om alle

²⁸³ I *Bibeltrogna Vänner's* jubilæumsskrift: *Missionssällskapet Bibeltrogna Vänners historia under tiden 1911-1961*: (Stockholm: Bibeltrogna Vänner, 1961), 51 blev det nævnt, at et forskelligt syn på "att i Jesu Kristi person och verk en rättfärdiggörelse inför Gud kommit över alla människor, Rom 5:18, och att man genom tron på Kristus kom i personligt åtnjutande därav" havde spillet en rolle i den teologiske uenighed i Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, som førte til dannelsen af Bibeltrogna Vänner. Jævnfør Rune Imberg: "Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner som ett "EFS II" – realitet eller illusion?", 81-82 og Rune Söderlund: "Den universella rättfärdiggörelsen. Aktualisering av en gammal stridsfråga", 151-159 i *Den rosenianska väckelserörelsen cirka 1890-1920 och bildandet av Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner 1911*, redigeret af Torbjörn Larpers och Rune Imberg (Uppsala: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen och Evangelisk Luthersk Mission–Bibeltrogna Vänner, 2010).

²⁸⁴ Wisløff, *Fullfør*, 120. Wisløffs afhandling "Rosenius og læren om verdensrettferdiggjørelse", *Fast Grunn*, 2, nr. 2, (1949), 96-104 er blevet genoptrykt i *Fullfør din tjeneste!*

²⁸⁵ Wisløff, *Fullfør*, 119-130.

mennesker er retfærdiggjort i Jesus, eller bliver de det først, når de begynder at tro på Jesu fuldbragte frelse for alle? Om det spørgsmål har jeg ikke lyst til at strides, fordi det let bliver en strid om bare ord. Thi du, som eventuelt måtte rejse spørgsmålet, vil nok være enig med mig i, at kun den, der tager imod og tror på Jesus, bliver frelst. Kun det menneske får gavn af Jesu fuldbragte offer, hvad enten vi nu kalder det den objektive forsoning eller objektive retfærdiggørelse (objektiv = det, der gælder for alle mennesker).".²⁸⁶ Den, der er fortrolig med skrifter og artikler af Axel B. Svensson og O. Hjort på den ene side og O. Valen-Sendstad, Ø. Andersen og Carl Fr. Wisløff på den side, vil bemærke, at Krejberg i sin grundposition var mere præget af de norske ledere end af Svensson og Hjort. Men Krejberg var i sin retorik ikke så afvisende over for læren om den retfærdiggørelse som er sket i Kristus Jesus, som nordmændene var det.

4. I 1990 udsendte Finn Rønn Pedersen en videnskabelig afhandling om, hvorvidt C.O. Rosenius lærte verdensretfærdiggørelse? I sin indledning påviste Pedersen, at både tilhængere og modstandere af verdensretfærdiggørelse havde søgt støtte hos Rosenius.²⁸⁷ Pedersen selv er meget analyserende og afbalanceret, hvor hans konklusion er, at man ikke bare kan rubricere Rosenius som en krystalklar tilhænger eller modstander af verdensretfærdiggørelse. Hvor man placerer Rosenius afhænger af, hvordan man definerer verdensretfærdiggørelse. Dermed betød afhandlingen, at den selvfølge, hvormed Axel B. Svensson og visse ledere i Evangelisk-Luthersk Missionsforening nogle gange havde brugt Rosenius som støtte for deres formuleringer af verdensretfærdiggørelsen, ikke uden videre kunne gøres gældende.²⁸⁸ Pedersens afhandling blev positivt modtaget i Evangelisk-Luthersk Missionsforening.²⁸⁹ Dermed var vejen banet for nyformuleringen i *Sange og salmer* fra 2013. Efterfølgende havde landssekretær Peder Østergård Jensen en artikel i *Liv i troen*, hvor Jensen direkte henviste til Pedersens afhandling som en af årsagerne til hans egen og Evangelisk-Luthersk Missionsforenings ændrede officielle holdning til sanglinjen *Verden i Jesus retfærdig er vorden*. Peder Østergård Jensen formulerede det sådan: "Ganske kort fortalt er jeg også selv skeptisk over for en egentlig lære om verdensretfærdiggørelse, selvom jeg ser et positivt anliggende i den. Det er for mig at se mest dækkende at tale om, at Gud har forsonet eller forligt verden med sig selv i Jesu død, mens retfærdiggørelsen sker, når et menneske kommer til tro på, at Gud har taget straffen for dets

²⁸⁶ Jens Krejbjerg "Retfærdiggøre/frikende", *Mørke og Lys* 105, nr. 7 (1985); 99-101.

²⁸⁷ Pedersen, *Rosenius*, 25-28.

²⁸⁸ Denne unuancerede brug af Rosenius som støtte for verdensretfærdiggørelseslæren møder man for eksempel i Föreningen Trosblicks skrift *Rättfärdiggörelsen i Kristus, utläggningar av Carl Olof Rosenius (1816-1868)*, Utgiven av Föreningen Trosblick, (Vindelns offsetreklam AB, 2012).

²⁸⁹ Daværende landssekretær Paul Otto Kjølbers anmeldelse "C.O. Rosenius og Læren om Universel retfærdiggørelse – lærte C.O. Rosenius verdens-retfærdiggørelse?", *Mørke og Lys* 111, nr. 4 (1991), 13-14

synder. For mig er det vigtigste dog, at de to syn ligger så tæt på hinanden, at det ikke er forsvarligt at bygge et teologisk modsætningsforhold op imod hinanden, som det tidligere skete".²⁹⁰

Luthersk Missionsforening og Evangelisk Luthersk Missionsforening

Da Chr. Møller tog sit skarpe opgør med Trandberg, hvis kristendomsforståelse han hævdede var præget af lovtrældom og mangel på en evangelisk frigørende forkyndelse, fik det til følge, at Møller derefter blev hyperevangelisk og til stadighed talte om faldet i Adam og oprejsningen i Kristus og repræsenterede en meget objektiverende, dogmatisk kristendomsforkyndelse, hvor Møller ikke magtede som Rosenius at tale både om retfærdiggørelse, helliggørelse, efterfølgelse og det kristne liv. Men i Luthersk Missionsforenings store ekspansionsperiode i 1870'erne tilegnede Møller sig hele fylde og bredden i det bibelsk-luthersk-rosenianske budskab. Efter stridighederne i Luthersk Missionsforening og dannelsen af Evangelisk-Luthersk Missionsforening, hvor kritikerne af Møller fremførte en kritik, der mindede om den unge Møllers kritik af Trandberg, blev Evangelisk-Luthersk Missionsforening præget af den samme meget objektiverende, dogmatiske kristendomsforkyndelse, som den unge Chr. Møller havde stået for. En grundig læsning af *Mørke og Lys* og *Ledestjernen* og juleheftet *Julens Budskab* afslører dog, at der i Evangelisk-Luthersk Missionsforening altid har været enkeltpersoner, der ligesom Rosenius lagde vægt på ikke alene at tale om retfærdiggørelse, men også om helliggørelse, efterfølgelse og det kristne liv. En af repræsentanterne for dette mindretal var den mangeårige prædikant, redaktør af *Julens Budskab* og *Evangelisk Luthersk Børneblad* og medlem af bestyrelsen for Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm, Ove Rønne Jensen (1897-1962). I dag er hans teologiske linje blevet enerådende i Evangelisk Luthersk Missionsforening, mens den mangeårige flertalslinje, der var en videreførelse af den unge Møllers markante dogmatiske, unuancerede brug af Bibelen, Luther og Rosenius, er forsvundet. Dermed er det gamle skel mellem Luthersk Missionsforening og Evangelisk Luthersk Missionsforening forsvundet. Til gengæld synes bevægelsen "Nyt Liv" med dets blad af samme navn at have overtaget den unge Møllers og den mangeårige flertalslinje i Evangelisk Luthersk Missionsforenings teologiske profil og holdninger.

Konklusion

Helt fra sin omvendelse stillede Møller sit liv til Guds disposition. Det gjorde han som forkynner, redaktør og skribent for at formidle den forståelse af Bibelen, som han var overbevist om var rigtig. Som ung var han discipel af Trandberg og fulgte hans pietistiske omvendelsesforkyndelse. I 1864

²⁹⁰ Peder Østergård Jensen "En sanglinje med konsekvenser", *Liv i troen* 12, nr. 3 (2014), 6-8.

stiftede han bekendtskab med Rosenius' skrifter, hvis mere evangeliske kristendomsforståelse med vægtlægning på kategorierne lov og evangelium blev det centrale i Møllers forkyndelse. Hele livet opfattede han sig som discipel af Rosenius, kritiserede aldrig Rosenius og fastholdt den rosenianske forsoningsforkyndelse, som han imidlertid de første år tolkede i en nærmest hyperevangelisk retning, så sætningen "Verden i Jesus retfærdig er vorden" fik en meget fremskudt plads. Møller oversatte Rosenius' artikler i *Pietisten* fra årene 1842-1859 til dansk, som han på eget forlag udgav under titlen *Hemmeligheder i Lov og Evangelium*. Møller var den drivende kraft bag, at den spirende rosenianisme i Danmark blev samlet i en organisation, som under hans ledelse blev udviklet til en landsdækkende bevægelse. Han blev tidligt talsmand for at bringe evangeliet både til jøder og hedninger.

I mødet med og afvisningen af Waldenströms subjektive forsoningslære tilegnede Møller sig fuldt ud den luthersk-rosenianske lære om Jesu stedfortrædende forsoning, som samtidig medførte, at han magtede at tale nuanceret om både retfærdiggørelse og helliggørelse. Først i 1870'erne tilegnede Møller sig fuldt ud den luthersk-rosenianske kristendomsforståelse. Han blev en hel-bibelsk rosenianer. Da stod han på sit livs højdepunkt, og Luthersk Missionsforening voksede dramatisk under hans ledelse. I 1880'erne gik Møller ind i et opgør med sin tidligere noget unuancerede forståelse af Rosenius fra 1860'erne. På den ene side fastholdt han stadig Rosenius' klare forkyndelse af forsoningen og hans vægtlægning af at skelne mellem lov og evangelium, men samtidig begyndte Møller inspireret af tidens evangelikale helliggørelsesbevægelse noget ensidigt at understrege betydningen af at undervise om helliggørelse og fremholde de bibelske formaninger. På samme tid blev Møller præget af en international bølge af karismatik med understregning af helbredelse ved bøn og en genkomstforventning, hvor Tusindårsriget spillede en stor rolle. Møllers nye overbevisning og især den udiplomatiske måde, han præsenterede den på, skabte usikkerhed hos mange i Luthersk Missionsforening, og nogle blev stærkt kritiske til Møllers teologiske linje og noget autoritære ledelsesstil. Det lykkedes ikke at standse kritikken, der endte med en splittelse af rosenianismen, hvorved Evangelisk-Luthersk Missionsforening blev dannet i årene 1889-1892. Denne splittelse medførte en alvorlig svækkelse af rosenianismen, som fik til følge, at der er betydelige områder i Danmark, hvor der aldrig er dannet en roseniansk forsamling.